

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

A

987,482

2021

218

2022

ԴՄ

Կ. Վ. Շ
Արար
Գրական

Shahnazareants, 542
Karapet

ԴԱՇԱՆՑ ԹՂԹՈՅ

Dashants tght oy

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՀԵՐԶՈՒԹՐ
knnutiwnn...

ԱՐԱՐ 300+456 թ.

Վ. Շահնազարեանց, միաբան Սրբոյ Էջմիածնի եւ
Անդամ Խորհրդարանի Կ. Ճեմարանին Տեսոց Լագու-
րեանց, որ ի Մոսկվայ :

ՊԱՐԻՍ

Ի գործարանի Կ. Վ. Շահնազարեանց :

1882

Grad
EREN
RIG
BUHR

Paris. — Imprimé par E. TROUOT et Ce, rue Racine, 26.

GRAD
EREN
21
01 10 1927

**Տէր Մատթէոս, Սրբազան Կաթողիկոսի, Չատագո-
վեալ դաշանց թղթոյ (1), մեր գրած համառօտ բանադա-
տութիւնը, մեր կարծածէն աւելի ընդունելութիւն գտնե-
լով, այժմ հարկ եղաւ վերստին տպել զայն առանձին
տետրակաւ ըստ ցանկութեան ողջամիտ և գիտնական
ազգայնոց Ռուսաստանի և Թիւրքաստանի :**

**Այս բանադատութեանս բուն սկզբնաւորապէս
Թիւրքաց Սուլթանի ճարտարապետ Կարապետ Ամիրան
Պալեան կրնայ համարուիլ, ինքը անձամբ, եւ իր շուքի
տակ ապաստանեալ Փոսփականդայի մշակները, որ յա-**

(1) Դաշանց բուրբի օրինակներն, որոց պատահեցայ
մինչև ցայժմ, բոլորն ալ խանգարեալ եւ իրարմէ շատ կամ
քիչ տարբեր գտայ : Զանկի Ամիրայի 1824 բուին տպածը
ձեռքս չըրարով՝ անկարելի եղաւ ինձ տարբերութիւններն
եշանակել : Մեր օրինակը Թիֆլիզի ստաշնորդ Կարապետ
Արքեպիսկոպոսի գրատունէն օրինակուած, բէն ոչ գերժ ի
վրիպակագ՝ տակայն շուագոյն օրինակներէն մէկը կրնայ
համարուիլ :

նուն սուլատու թեան, յանուն լուսաւորութեան և յանուն բարեկենդանութեան վեց հարիւր տարիէ ի վեր, Հայոց պապականութիւն քարոզելէ չհոգնեցան : Ի՞նչ արիւն-ոռւշտ կատակ, Աստուած մեծ : Մի՞թէ պապականութիւնն ու աղատութիւնը, մի՞թէ պապականութիւնն ու լուսաւորութիւնը, իբրև խաւարի և լուսոյ, իբրև Ահրիմանի եւ Որմզդի շօշափելի նշանակներ, յախտեան իրարու անհաշտ թշնամի ըլլալու չեն : Քրմապետական Հոռմէն, թերեւ մարդկային ազատութեան եւ քաղաքակրթութեան նուիրական իրաւունքը ճանաչելը յուսալի էր : Իսկ պապական Հոռմը, որ սզգաց եւ ազանց տեքած կմախքի վերայ տնկեր է իւր մահաբեր տիրապետութեան դրօշը, այն բարեմասնութենէս, աւանդ, զուրկ է բոլորովին :

Արդի եւ անցեալ Պատերու մէջ, այո՛, ընտիր, սբարկեշտ եւ մարդասէր անձեր գտնուեր են . սակայն այլ է Պապը, այլ է պապականութեան դրութիւնը, որ Անտոնեյի և Մերոզ Կարդինալներու մուխը ունեցող մարդոց վերայ կանգնած՝ մտաց ազատութեան, անձնաւոր ազատութեան, խղճի ազատութեան և հասարակաց ազատութեան անհամբոյր թշնամի էր, է և սխտի ըլլայ, որչափ որ տւէ : Եթէ պապականութեան դրութեան մէջ մարդկեղէն ամենափոքր զգացմունք կայ, եթէ անոր մէջ մարդասիրութեան ամենադոյղն նշոյլ կայ, թո՛ղ անկէ նախ քիչ մը Խապլացւոց տայ, որ իր ազգակիցն ու կրօնակիցն են, թո՛ղ սակաւ մը Հունգարաց, պատառ մը՝ Լեհաց, բրդուճ մը՝ Իռլանդացւոց տայ, որ հազարաւոր տարիներէ ի վեր զինքը, իբրև երկրաւոր Աստուած, պաշտեցին, ապա

գայ, յանուն, չգիտեմ, որ օղային ազատութեան, տարտարոսական դրութիւնը քարոզէ Հայոց : Եթէ երկրաւոր և կորստական բարիք բան իր ազգակիցներուն մատակարարելու մէջ նա այսչափ և անյայտ կծծի է, ի՞նչպէս որեմն կարէ մեզ յանուն դաշխանց թղթոյ, յանուն միաբանութեան հաւատոյ (դու կարդա՛ կրօնական ստրկութեան) երկնաւոր վերկութիւն խտատանալ կամ տալ, զոր ինքնին չէ ճաշակեր օտակալին :

Պաշտան կարագետ Ամիրան այն հազուագիտան, հատներէն մէկն է, որ իր կրօնական և բնկերական սկզբունքը եզիզտական խաւարով պատած՝ ցորեկը, հրապարակաւ, Սուրբ Լուսնորջի սեղանին խունկ կծխէ, գիշերը, առանձին, Սուրբ Լեւոնի աթոռին կնդրուկ կմատուցանէ. որ առանց ատթուածաբանութիւն, սլառմութիւն և այլ բնական ու գերբնական մակայութիւններ ուսանելու, ինքը գիկքը ոչ միայն կրօնագէտ և պատմարան երեւակայեր է. այլ և սուր, վահան, ջահ և ախոյեան հաւատոյ : Այս եզակի անձին քաղաքավարութիւնը թէեւ հասարակաց մտադրութենէն անխուլ մնաց մինչեւ ցայժմ, սակայն կան նրբատես անձինք, որոց տեղն իտեզը յայտնի է, որ և բարի մարդոց և բարի քրիստոնէի անուշահոտութենէն զօտ այլ շատ տեսակ հոտեր կրուրէ : Յիշեալ Ամիրան մինչեւ ցայսօր, մէկ կողմէն իւր անհուն հարստութեանը ապաւինեալ, միւս կողմէն, իւր Ահհայիտի պաշտպանութեանը վերայ թիկնեալ՝ 1840 թուէն իվեր ամեն ազգային բարեկարգութեանց, օրինաւոր վարչութեան և սահմանադրութեան յայտնի հակառակորդ հանգիսանալով՝ հարիւ-

րաւոր համեստ վարժապետ ու քահանայ եւ վարդապետ
բանտ եւ սքսոր ուղարկել տուերէ, հաղարաւոր աշխար-
հական այր եւ կին իստամոլ պատրիարքաց բերնէ թա-
փած անխիղճ բանադրանքի մատնել տուերէ ու շատ մը
այրակրօն և չարագործ մարդոց պաշտպանու թիւն ըրեր ։
Կարապետ Ամիրան, որչափ ճոխ եւ հղօր ըլլայ, բայց եւ
այնպէս թող զգուշանայ, իբր զի իւր ամրոցները, իւր
կարծածին պէս, անառիկ չեն, ոչ ալ իւր գրահը՝ անգը-
ծելի ։ Եթէ այս Ամիրաս կամի, իբրեւ Հայոց իշխան, որ
անմահ անուն ստանայ, եւ ամենեցուն կաթոզին հա-
մակրութեանը արծանանայ, որ ինքը և իւր տոհմը, հա-
նարակաց օրհնութիւնը և գովութիւնը ժառանգէ, աւելի
լաւ կրնէ որ մեր ազգի յառաջադէմ մասին գլուխը
անցնի, եւ երկպառակութիւն անուցանելու տեղ, իմի
սովորիչ զայն եւ քաղաքակրթութեան եւ իւր նախնի
կրօնքին մէջ անոր կարգապետէ, աղէկ գիտնալով որ թէ
ինքը ուզէ, չուզէ, ազգը յառաջ պիտի երթայ, աղէկ հա-
մոզուած ըլլալով, որ ոչ իւր կամեցածին պէս ազգը
պապական ըլլայ պիտի, ոչ ալ իւր չկամեցածին պէս՝
բողոքական չըլլայ ։ Թող Մողենայի, Պարմայի, Ֆլո-
րենտիոյ եւ Նյապօլսի բռնաւորներու անկումէն ու
սարսափութենէն օգուտ քաղէ եւ ժողովրդեան իրա-
ւունքը ոտնակոխ ընելէն զգուշանայ ։ Մեր, որ իրմէ շատ
չարիք կրերեմք, մեր, կըսեմ, այն ատեն իւր ձեռքը եւ
ոտքը համրութեղով համանգամայն, իւր դրօշակի տակ
ծառայելու եւ իրեն անթառամ պսակներ հիւսելու
սլատրաստ եմք ։

1850 թուին երբ Տատեոսն Յովհաննէս Բէյի տունը

Խորհուրդ կըլլար, մեր տեսչութեանը սակ Ազատը
 վարդապետարան մը հիմնել, քանի մը գրոյցներու վերայ
 մեր ու Ասրապետ Ամիրայի մէջ, չգիտեմ, ինչ աներեւ-
 ոյթ՝ դրդեման, առարկութիւններ եղան և առաջարկեալ
 գործոյն միանգամայն խոսիան : Մեր վիճոյ գլխաւոր
 յօդուածներն էին Սուրբ Լուսաւորչի եւ Սեդրեատրոսի
 մէջ Քրիստոսի արեամբ գրուած դաշն դնելու վաւերա-
 կան ըլլալն կամ չըլլալը, Պետրոս առաքելոյ Հոռոմ նա,
 հաստակութիւն կամ չնահատակութիւն, Խտայիա եղած 3-4
 շինծու պատկերաց, Քրիստոսի, Տեառն մերոյ, առ Աբ-
 դար ուղարկածը ըլլալը կամ չըլլալը : Մեր Ամիրայ
 հակառակորդը անգրաւենեան ըմպելեօք զմայլեալ
 կպնդէր որ անոնք, ամենն ալ ; լիա եր են եւ իբրեւ Հա-
 ռատամբի հանգանակ ընդունելի . մեր, անոր ներհակ,
 բաժնականութեան, Քրիստոսի եկեղեցւոյ ընդհանուր եւ
 մեր ազգային յատուկ սրտամութեան վերայ յեցեալ
 կպնդէինք, թէ անոնք Միջին Ղարու անապացոյց գրոյցք
 են, թէ անոնք մեր հանգանակի ու կրօնագիտութեան մէջ
 չկան, եւ, հետեւաբար, ոչ անոնց ընդունօղները պախա-
 րակելի են, ոչ չընդունօղները պարսաւելի : Այս միջոցիս
 էր որ Ախենայի մոնոզոններէն մէկը, պզտոր Չուրի մէջ
 ձուկ որսացողի սլէս, ի վիպութիւն հարազատութեան
 Հոռոմայի, Չենալայի եւ այլ փաթերայից իջեւաններու
 մէջ հարուած քանի մի առասպելեալ պատկերներու
 գրքոցկ մը մրեց, որոյ հեղինակի ծթուած ուղեղը Շա-
 րանթոնի մշտնջենաւոր հիւրերուն պանծալի պատիւ
 կրնէ :

Այս թուականէս սկսեալ Միջագիւղի քարոզիչ Տէր

դիկարը, Պալեան Ամիրային հաճոյանալու պատեհու-
թիւնը գտած համարելով՝ ինքը զինքը ութն տարի
արեան քրտինք թափելու դատապարտեց ու դաշանց
թղթոյ վաւերականութեանը համար տասն եւ վեց երե-
սով մատեան մը գրեց Պ. Պ. Տղմապետեանի և Բէրբե-
րեանի, հիւսիսայգի նման պայծառ լուսաւորաց, ներշն-
չութեամբ : 1858 թուին երբոր Առասանտնուպօղիս էինք
ու Տէր Մատթէոս Արհին, դեռ Աթոռիկոս ընտրուած,
Ռուսաց Այսյեր հաստատութեանը կսպասէր, օր մը
քսմիծաղ յայտնեց մեզ թէ դաշանց թղթոյ վաւերակա-
նութեան համար ճառ մը գրեր է ու տպագրելու միտք
ունի : Մեր, մէկ կողմէն, այնպիսի խարդախ եւ մեր եկե-
ղեցւոյ քահանայապետութիւնն ու իրաւունքը նուա-
տայնօղ առասպելի մը Հայոց Աթոռիկոսի վկայու-
թիւն տալը անվայել համարելով, միւս կողմէն, անոր մեր
պարզամիտներու վերայ ընելիք գէշ տպաւորութեանը
եւ փոթորիկ ծնանելուն նախատես ըլլալով՝ խնդրեցինք
իւր Արքութենէն անկեզծարար, որ հրաժարի իւր մտա-
դրութենէն եւ յաւեցուցինք ասելով որ եթէ ինքը այն-
պիսի բան մը հրատարակէ, զմեզ կպարտաւորէ անոր
քննութիւնն ու հերքումը գրել անմիջապէս, ինչպէս ալ
ըրինք :

Այս կրկին եւ երեքկին գրուածոց փութախը այսուհե-
տեւ պատմագէտ եւ հնագէտ բանասիրաց ատենի որոշ-
մանը կմնայ, Սինօգի, Պատրիարքի, Աթոռիկոսի եւ
հոգեւոր ժողովի ձեռնհասութեանէն բոլորովին դուրս ըլ-
լալով : Յիշեալ դոշնագիրը է եւ պիտի մնայ, ըստ մեր

դատուութեան, իբրեւ կեզծիր Միջին Ղարու անգլստի
հիւանդոտ եւ լաստինասէր ուղեգաց : Սրբազան Աթո-
ղիկոսը անոր կոկորդիլոնական ոճին, անոր պատանակուն,
կրօնական, աշխարհագրական, ժամանակագրական եւ
այլ հօգար ու մէկ վերլուծականքը միտ չընեղով՝ կայնոյէ : որ
վաւեր է այն մեք ընդ հակառակն, միտիայն ի սէր ճշմար-
տութեան, եւ պատմութիւնը, ժամանակագրութիւնը,
աշխարհագրութիւնը եւ դրամաբանութիւնը ձեռքս՝ կը
պնդեմք, որ այն խարդախեալ է, ի յետնոց ներմուծեալ է,
և ապիկար ամենեւին որ և իցէ կրիտիքի տոկալ : Չանիկ
Ամիրայի 1824 թուին տպել տուած դաշանց թուղթը
այժմ սակաւագիւտ ըլլալով, Մոսկվայի ճուարաղի մէջ
տպուած Սրբազան Աթողիկոսի յօդուածը Թիւրքաս-
տանի կամ այլ աշխարհաց Հայերուն անծանօթ ըլլալով՝
որոշեցինք, բարեմիտ գիտուններու քննութիւնն ու
որոշումը դիւրացնելու աղաքաւ, այս երեք գրուածքս ի
միասին, մէկ տետրի մէջ ամփոփեալ ի լոյս ընծայել :

Մեր փոյթը չէ ամենեւին եթէ Պալեան Ամիրան իւր
հին ոխը տասնապատկելով, այսուհետեւ այլ եղանակաւ
վրէժխնդիր ըլլայ մեզ ու թերին ի՞ր սերնդեանը կտակէ :
Մեք, ասոր փոխարէն, կմաղթեմք, որ Սուրբ Լեւոնի
արագահաս օրհնութիւնը անոր գլխէն անսպակաս ըլլայ,
որ Սրբազան Լօյոլայի անդառնալի բարեխօսութիւնը
զինքը իւր Ահապետին սիրելի ընէ և Հայոց մէջ սէնտ-
օֆիս եւ էնքիզիսիօն հաստատելու ձեռնտու ըլլայ : Մեր
փոյթը չէ դարձեալ եթէ Սրբազան Աթողիկոսը, փո-
խանակ բանաւոր տրամաբանութեամբ մեզ և այլոց հետ
խօսելու, փոխանակ օրէնքով, իրաւունքով, պատմու-

թեամբ, ապացոյցներով և փաստերով զմեզ համոզելու,
նղովքի տրամաբանութեամբ պատասխանէ : Մեր, իբրև
Հայ մարդ, իբրև վարդապետ Հայաստանեայց ամենա-
սուրբ եւ առաքելական եկեղեցւոյ, նուիրական պարտք
համարեցինք մեզ արդի բունադատութիւնս գրել, եւ
իբրև այսպէս, մեր եղբարց լուսաւորութեանը եւ յա-
ռաջացմանը համար նղովք ըլլալէն զատ աւելի քաղցրա-
գոյն եւ հաճոյական բարեաց ակնկալութիւն չունիմք :

Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց :

Պարիս . 30 Յունիսի 1862 :

19, rue de l'Est.

Միրոյ եւ միաբանութեան մեծի կայսեր
 Կոստանդիանոսի եւ սուրբ Հայրա-
 պետին Սեղբեստրոսի եւ Տրդատայ,
 Հայոց Արքայի, և սրբոյն Գրիգորի,
 Հայոց Լուսաւորչի:

Կրօնք և ողորմութեամբ համագոյ Սուրբ Երրորդու-
 թեանն, Հորանմահի և անիմանալոյ և Միածնի, որդւոյ
 Իորա, Տեսուն մերոյ եւ Փրկչին՝ Յիսուսի Քրիստոսի եւ
 կենդանաբար և ազատիչ Սուրբ Հոգւոյն :

Այս մեր կտակ կայսերական Աստուծով հաստատուն
 եւ անփոխադրական, որ զծագրեցաւ հօր հրամանաւ
 ինքնակալ և մշտայաղթ կայսեր Կոստանդիանոսի մեծի

և օգոստոսիստ թագաւորաց թագաւորի, տիեզերատա-
րած և աշխարհածաւալ, խորխտ և անխոնարհելի իշխա-
նութեանս Հռովմայեցւոյ որ զօրութեամբ ճշմարտին
Աստուծոյ տիրեմ տիեզերաց ի ծագաց Ովկիանոսի,
ահագին ծովուս, մինչև յելս արևու, յազթող զօրու-
թեամբ պարծանաց խաչիս Քրիստոսի : Սայապէս եւ
ստորագրեցաւ հրովարտակս հրամանաւ իմով մեծի
Պապուս Հռովմայեցւոյ, Եւսեբիոսի, որ և Սեղբես-
տրոս, ակթոսակալ գլխաւորաց Առաքելոցս Արքոյ Պետ-
րոսի և Պողոսի, որ երկնաւոր և երկրաւոր բանաչօքս ու-
նիմ իշխանարիւն յԱրեւոտից մինչև յԱրեւելս ի վերայ ամե-
նայն ազգաց եւ ազանց եւ յեզուաց քրիստոսադաւանից,
կնստոյ եւ արձակոյ ի յերկինս եւ յերկրի եւ հրամանահասն եւ
հօր յրեղիանոս յեկեղեցիս Քրիստոսի : Ուստի ի հրամանէ
Հոգւոյն սրբոյ հասին առ մեզ զօրքն Հայոց, մեծն Յով-
հաննէս, որ եւ Տրդատէս, պրքայ Հայոց, եւ կենդանի
վկայն Քրիստոսի և մեծ խոստովանողն, Արքազնակա-
տար Կաթողիկոսն Տէր Սուրբ Գրիգորիոս, Լուսաւորիչն
ամենայն Արեւելից եւ Հիւսիսոյ, սիրելի եղբարք մեր ի
Քրիստոս եւ բուն բարեկամքս բարձրագահ իշխանու-
թեանս մերոյ, եւ հաւատարիմ հազարապետքս խորին
խորհրդոց՝ ժառանգակալքս աշխարհակալ և տիեզերա-
սաստ արքայից արքայութեան Արշակունեաց, ժամանե-
ցին ի տեսութիւն տեղւոյս տէրունական ասանս արևմը-
տեան և արևելաժառանգ սրբոյ և գլխաւորաց Առա-
քելոցս, և փոխանորդի Աստուծոյ պատուեալ պապիս
պերճապատկ, և կայսերոս նորընծայ ի հաւատս Քրիստոսի,
և մեծի դշխոյիս Հեղինէի, հօր թագուհոյս և ծիրանա-

ծին զարդու զաւակաց զօրացելոյս : Ընդ որս հրճուեալ
բերկրեցաւ աստուածահաստատ թագաւորութիւնս մեր,
և մեծահանդէս հանդերձանօք ելաք ընդ առաջ Արտ-
րատեան թագաւորութեանն եւ Ասրանազեանն զնդին .
եւ պատահեալ միմեանց՝ երկրարագութիւն մատուցաբ
անմահ արքային մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի . և ողջունեալ
զմիմեանս՝ դարձաք ի վկայարանս Սուրբ Առաքելոցս եւ
երկրպագեցաք աստուածամուխ սուրբ նշխարաց սոցա,
փառաւորելալ զՔրիստոս զպահկիչն օրբոյ : Եւ եկեալ
ի տաղատն սրանձալի բազմեցաք . արքայքս ի միում
բարձրաբերձ ըսզմեականի, եւ հայրապետքս ի միում գե-
րահրաչ դահաւորակի : Եւ ըսզում աւուրս անցուցաք
ի հողէոր և ի մարմնաւոր ուրախութիւնս : Նսև հրաման
հանաք ընդ ամենայն տիեզերական իշխանս թիւնս մեր .
դի ամենեքեան ուրախացին ի կերակուրս եւ յրմպելիս
ընդ ամենայն ուշխարհս . և արգելցին հարկահանքն ընդ
ամենայն տեղիս յոյսմ ամի յաղտգս ցնծութեան սրտից
մերոց : Իսկ ի հրամանէ Սրբոյ Լուսաւորչիս զերծցին
բանդեալքն, պատառեսցին մուրհակք արարտականաց,
դատ և իրաւունք ելցեն արքունո ստ ամենայն օրբոյ և
այրեոսց և հայրենագրկոսց : Իսկ ի հրամանէ քաջ սրանց
եղբորս մեր Տրդատոսց զարձցին ամենայն դատապար-
տեալք, որ ի քրէական մետաղս իցեն, և թողցին ամենայն
պարտք արքունականք, ընդ որս և աղ օրհնութեան հրա-
մանաւ Լուսաւորչիս առաքեցաք ընդ ամենայն աշխարհս
իշխանութեան մերում ի սրանդանոցս, և ստտնին զեն-
լիս . դի մի հեթանոսարար լիցի իւրախութիւնս մեր :
Նսև զդաւանութիւն հաւատոյ սուրբ հօրս մերոյ Գրի-

գորի արձանագրով քարոզեցաք յամենայն եկեղեցիս
ուղղափառաց. իսկ յորժամ հանգերձեալ էին հրածարել
ի մէջ Հոգեզարդ հայրս մեր և եղբայրս Տրդատ. ժողով
եղև մեծ առաջի սուրբ Առաքելոցս 320 Մինկղիտոսօքս
և 24 Թաղաւորօքս և բազմաբիւր իշխանօքս Դաղմատաւ
կան հնազանդեցելովքս ի ներքոյ բարձր բազկի մերոյ՝
Աստուծով աւժանդակեալ. նաև բազկակից եղբայր մեր
Տրդատ արքայ իւրովք գահերէց մեծամեծ նախարարօք,
եւթանասուն հազարօքն. իսկ երկօքին Հայրապետքս
իւրեանց Ալքեպիսկոպոսօք եւ քահանայիւք, կամօքն
Աստուծոյ և միջնորդութեամբ Սուրբ Աստուածածնին
և Սուրբ Առաքելոցս և ամենայն սրբոց երկօքին սրբացքօ
և երկօքին հայրապետքս և երկօքին ազգքս՝ Հոովմայեցիք
եւ Հայք միարան եւ միախորհուրդ համաշունչ եղբարք
զրեցաք միմեանց, եւ ուխտ եւ դաշինս հաստատեցաք
յախտենական ի միջի մերում առաջի փառաց Փայտիս՝
նշանիս Քրիստոսի, արիական Լատինացիքս և անյաղ
թելի Թորգոմացիքս, և յաղագս հաւատարմութեան հաստա
տուն և անշրեչի ուխտիս մերոյ զտեսգին և զանգին արիւնն
Քրիստոսի ի մեզանս իստեկեալ գրեցաք Ֆրեք միմեանց
արեւմտեան և արեւելեան ազգքս, որք հաւատ և սէր և
միամտութիւն պարտիմք միմեանց, որպէս եղբայրացե
լոցն Քրիստոսի Աստուծոյ, ճգնելով ի վերայ միմեանց՝
սիրելեացն սիրելի լինելով և բնամեացն՝ բնամի: Եւ յեր
կուց ազգացս ո՛չ ոք իշխէ միմեանց սուր քարշել, և որք
յանդգնին՝ սուրք նոցա մտցեն ի սիրտս իւրեանց: Եւ
այս ուխտադրութիւն հաստատուն կացցէ ի մէջ երկուց
ազգաց մինչ ի կատարած աշխարհի. իսկ որ որ վերջացցի

յայսմ վճռէս՝ որչեալ լիցի ի Քրիստոսական հաւատոց,
 և անէծս զԱյսենին և զՅուդային և զտիրասպան քա-
 հանայիցն ժառանգեսցէ՝ : Աստացեն հրեշտակք և մար-
 դիկ՝ եղիցի իղիցի : Ըստ այսմ խորհրդոյ և մեք հրովար-
 տակ հանաք ընդ ասեկնայն թիեզերս իշխանութեան
 մերոյ, որք էր ընդ Արեւելս յայնկոյս Ադրիական ծովուն
 եւ ի միջոցն Պոնտական եւ Ասիական պիդագոսաց :
 Գիտութիւն լիցի ձեզ ասեկնայն ազգաց եւ ազանց եւ
 լեզուաց, Թագաւորաց աշխարհակալաց և իշխանոց ազ-
 գաց եւ գլխաւորոց գաւառաց, որք էք յԱփրիկեցոց
 աշխարհիդ և յԱրաբացոց, ի Միջագետաց աշխարհիդ
 և ի մեծ Ասորոց, ի Փիւնիկոց աշխարհիդ և ի Աիլիկեցոց,
 ի Փռիւզացոց աշխարհիդ, ուր մեծն Նոյ կազմեաց զտա-
 պանն, և ի Պամփիւլացոց, ի Կապպադովկացոց աշխար-
 հիդ, ի Բիւթանացոց, ի Գաղատացոց աշխարհիդ եւ ի
 Պիսիդացոց, Ասիացոց աշխարհիդ եւ Ոսոռնացոց, ի
 դրանէ Բիւզանդացոց մինչև ի դրունս Հոնաց . և հաւա-
 տարիմ սահմանապահք իմ մեծդ Միհրան, Թագաւոր
 Վրաց եւ քաջդ Ուոնայր, արքայ Աղվանից, եւ այլ
 խառնիճազանն ըստմութիւնք առ հասարակ, որք ի Սա-
 գաստան եւ ի Գիւրնատտան, որք էք հաստատեալ ի հաս-
 տանեղոյս գաւազանս երկաթի և ի խրոխտ եւ յանխո-
 նարհիլի իշխանութիւնս Հաովմայեցոց : Արդ հրամանք
 ել ի հզօր կամաց իմոց կայսերս Արստանդեայ գի ի վերայ
 ձեր ամենեցուն կացուցի Թագաւոր և իշխան միանեծանն,
 զվեծ արքայն Տրդատէս, զհամառիտ և զհամակարի եղ-
 րայրն իմ և զբազկակից բարեկամս . զի հրամանաւ իմով
 տիրեսցէ Տիեզերաց, իշխան աշխարհակալ եւ հրամանա-

հան հզօր առ հասարակ ծովու և ցամաքի. և մի ոք իւր
խեցցէ ի ձէնջ դիմադարձ լինել հոյակապ հրամանաց
հզօրին Հայոց, կայսերակերպին Տրդատայ, որ յաղթեաց
Հռչի, բունամարտիկ բարբարոսի, առաջի Ղիտկղեւորա-
նոսի թագաւորի : Արդ՝ ի հասանել հզօր հրամանաց
ինքնակապ և աստուածապատկ թագաւորիս թագաւորաց՝
ամենեքեան ընդ առաջ ելէք դմա արբունական ընծայիւր
և ամենայն պատտ ասիրութեամբ երկրորդի թագաւորու-
թեանս իմոյ Տրդատայ արեւելեան անեղանջան թագա-
ւորի : Չի որսէս մեր Սրբեմուտս տիրեմք բոլոր աշ-
խարհիս, նոյնպէս և Տրդատ Սրբեւել կայուցաք իշխել
տիրաբար ինչոր աշխարհիս : Միանգամայն կազմ եւ
պատրաստ լերուք ի գէն զինուորութեան արի արանց և և
ւազմամուտ երիվարաց զինեալք եւ զօրացեալք հզօր զօ-
րութեամբս մերով, և գումարեսջիք առաջի անաբատուլի
եւ անպարտելի քաջից Տրդատայ ի գործս պատերազմի
ընդգէմ ատելոյն Քրիստոսի եւ թշնամւոյն իմոյ Շապուհոյ
մեխրապաշտի և աստուածամուրտ անօրինի, հանելով և
հալածելով զզօրս նորս անդր քան զՄաղանդարան և
զՏաղարատան : Ես եւ զամենայն զէնս պատերազմա-
կանս եւ զհռոզ հեծելիղ և զամենայն պատրաստութիւն
երիտասարդաց և երիվարաց հրամանաւ Տրդատայ տու-
րէք ի կողմանս Ատրպատականայ եւ Արարայ. եւ ժո-
ղավեցարուք անհուն բազմութիւնք իբրև զաւազ առ արին
ծովու յաղագս պահակին Հոնաց Դաբրանդայ և Դաբիա-
լայ. զի և զնոսս իմե՛ն Տրդատ վատահասցայ : Ո՛ր լերուք
մերով ողջ լինելովս :

Վասն որոյ եւ մեր պատկեցաք զմեծ արքայն Տրդատ

կայսերական թագիւս՝ լուստու ահամբք յօրինեալ եւ մեծամեծ մարգարտօք չրջալստեալ, եւ զարդարեցաք զհոկայագոյն հասակ սորա ծովային ծիրանեօք, օքսուսական մետաքսօք, մարգարտամառնօք (մարգարտամազօք), եւ ե զանգին գաւտի հօրն իմ հօրի ածի ընդ մէջ Տրդատայ քաջի, եւ չորեք հարիւր կրկին աւժտեցսք զսակայսերական եւ զինուորական զարդուք եւ զմտօք մերովք, եւ արքունատղրոջմ նշանուոր կառօք եւ ծովային օղաթուիչ երիվարօք սակէտարօք, սուսերօք հառհաչնեօք եւ ի իզակօք վիշապահօք, գումարտակօք անգին գոհարօք եւ գունագեղ զնօք, տպաղիտնօք, սիգնայօք, խոտուկեփուսօք եւ որոտընդոստ ահազնագոչ շելտրայօք, երգեչունօք ականակիսայօք եւ զսնոնօք յորչաձայնօք, եւ միանգամայն իսկ չորս հազար զարդուք եւ ամենայն սլաորաստաթեամբ սլաղատան իմոյ սրատուսաիքեցի զսիրեցեալս իմ. ընդ որս եւ մեծափառ դշխոյսմեր Մաքսեճտէս եւ քոյր իմ սքանչելագեղ Կոստափայ սլաորաստեցին ընծայս զպրնանագանս, որովք սլասկեացի բամբիչն արեւելային՝ վայելչափայլ թագուհին, մեծն Սշխէն, եւ չքնաղագեղ օրիորդն Հայոց մեծայ, Խոսրովիդուխտ Դաւսիճայն : Որոյ ատաքեցան թագս եւ սլասկս յակուեղեաց եւ յասլխա անքարհատաձտոտեիչս եւ անդանանդէս բազմաքանքարս եւ բահուանդս բիւրականս եւ վարսակալս վայելչափառս եւ զարդս բազումս յսկանց եւ յապրշնեղինաց, գործ ճարտարաց անգիւտք եւ անգինք, Դադէս Դաղմատականս 120 բարձեալ շորուջ վաթսուենից արքայականից . նոյնպէս պզակեցի զորդիացեալն իմ զԽոսրով գրամփիկ իմ (գրամիկն իմ) իմով զաւակսս Կոստանդի-

կեալ, որք ինչ մանկան հասակին է ցանկալի և Արեւելից
անընդել և անտեսանելի : Իսկ հզօր հազարապետաց
Հայոց պարզեւեցաւ ի մերմէ թագաւորո թենէս նշա-
նակս եւ դրօշս Ռաբմատայիս եւ միշապազդու իս փոքս և
փանցեմնս, բարձրարարսուս եւ զէնս եւ զարդս պատե-
րազմականս արի արանց եւ երեւելի երիվարաց, նժոյգք
ծովայինք եւ պահանգք պատեննագէնք, տնգձելի երկա-
թոյ, և այլ անթիւ և անհամար օժիտս օսկւոյ և արծա-
թոյ եւ ականց պատուականաց, պնից, սուպից եւ կաղ-
մուածոյ կանանց, Ղոկայ ճիւց եւ բեռանց թագաւորա-
կան հանդերձանաց, որովք յոյժացուցար զեօթանատուն
հազարն Հայաստանեայց : Պարզեւեցի և սիրելի եղբօրն
իմոյ Տրդատայ զսիրեցեակն իմ գֆեթղեհէմ քաղաք մե-
ծին Ռաթի, զտեղի ձննդեան Քրիստոսի ի Սրբոյ Կու-
սէն : Եւ սեպհական աշխարհ սահմանեցի նմա զպետոն
Արմենիան, զԿտապազդուկիս, զոր հանեալ էր ի Հայոց
Պամպէ ի Կեօարիայ : Եւ այսէ բուն հայրենիքն Տրդատայ
ի լեռնէն Արձիոյ մինչեւ ի լեռան Արարատայ եւ ի Գոյլ
գետոյն Ելեւզոնուայուոյ մինչեւ ցհզօր գետն Տիգրիս
մեծ : Իսկ ի կողմանցն Քոնստաննեաց որչափ բազուկ իւր
բաւեցցէ եւ թուրն թափեցցէ : Խնդրեցի յարքայէն
Տրդատայ արս 300 հասակաւ և արիա թեամբ հոյակապք,
զորս եւ Արմէնք անուանեցի : Եւ կարգեցի ի սպատառո-
րութիւն արքունական գահոյից իմոց, հզօրիչք գլխոյ իմոց
եւ թիկնապահք իմ ի տուէ եւ ի գիշերքի, եւ առաջապա-
հետք իմ ի պատերազմի : Ժամ է այսուհետեւ գոյ ինձ
ի տեսիլս և ի յայտնութիւնս, զոր եցոց ինձ Տէր, զի յես
բազում ամաց ի իշխանքն Հայոց տարագրեն զտունն Տրդ-

զատայ եւ ինքեանք տարագրին ի հայրենեաց իւրեանց,
եւ անկանին ընդ լծով ծառայութեան այլազգեաց զան
բազումս : Եզուկ սր դիպիցին այնմ ժամանակի . սք
աստապանօք աստապի ազգն Հայոց մինչև ցելա հոգւոց
իւրեանց, որոց փրկութիւն ի Տեառնէ եզիցի եւ օգնու
թիւն յազգաստեմէ իմէ . բայց այս եղիցի ի ժամանակս
յետինս, յորում յայտնեացին նշխարք սրբոցն Սոքրիս
տեանց Քօշից, զորս ես ամերոխեցի առն Նորդարթեանք
հրեշտակի Տեառն ի Բազրեւանդ զուսարի :

Երեւելոյան ի յերկրի մերում հրաշք զարմանալիք ի
հայրապետէս Հայոց եւ ի թագաւորէս . բանդի ի զայն
տոցա առ մեզ և յանցաներն ընդ ձոյն Յունական, առաւ
քեցի եւ և ժողովեցի զամենայն խեղս, զկազս և զխոյրս,
զմիակողմանիս եւ զանդամալոյձս եւ զայլս ամենայն, որ
ենզեալ էին ի պէսպէս ցաւս և ի տանջանս, և զայսպիսիս
ժողովեալ հանի զնոսա ամենեկանս ընդդէմ Սրբոյն
Գրիգորի, զորս միանգամ աղօթիւք բժշկեաց զամե
նեանս, մինչև զարմանալ մեզ ամենեցուն ի վերայ
ամենայնի, զոր արար Տէր նովա : Եւ փառաւորեցար
Քթրիստոս, զիսաւարիչն սրբոյ իւրոյ : Ղարձեալ էր
վիշապ մի մեծ վնասակար ի Կապէտողին, զոր խորտա
կեաց նշանաւ խաչին Քրիստոսի Սուրբն Սեղբեստրոս
եւ արդեւ զնա ի յորջ իւր : Յետ այսորիկ երեւեցաւ այլ
վիշապ մի մեծ եւ ահագին ի սակմանս մեր . եւ բազում
վնաս առնէր մարդոյ եւ անասնոյ, եւ էր ի նոցն սահմանս
եղջերու մի մեծ և ահագին, նոյնպէս և նա վնաս առնէր
մերձակայ սահմանացն . եւ մարտնչէին ընդ միմեանս
հոնապստղ միեղջերուն եւ վիշապն, եւ ոչ որ իշխէր

անցանել առ նորք, զոր լուեալ սիրելին իմ ի մանկո՞ւ-
թենէ Տրդատ՝ զինեալ զինքն և ամրացուցեալ նշանաւ
խաչին Քրիստոսի եւ աղօթիւք Սուրբ Լուսաւորչիս, եւ
ըստ յաջողելոյն Աստուծոյ եհար եւ սպան զվիշապն եւ
զմիեղջերուն եւ կտրեալ զհասարակ եղջիւր եղջերուին՝
պարզեւեաց ինձ թիշակէս և անդեղայս՝ թիւնահարածս,
իսկ ես զհասարակ խաչամասին Քրիստոսի, զոր մայրն
իմ բերեալ էր ինձ նշան յերուսաղեմէ, հատեալ զայն
ետու Տրդատոյ, զեղթափ և կենաց պատճառ յախուե-
նական՝ ազգոյ յազգս ի փառս Աստուծոյ ։ Պատմեաց
մեզ փառասոր ֆրեղս Տրդատիոս վասն ավենայն անցիցն
անցելոց, եթէ ո՞րքան ընդ տանջանօք էարկ զՅորքն
Գրիգոր յաղագս Քրիստոսի հաւատոցն ։ Բովանդակ
դերմուս ամս չորեքտասան չարչարածօք անորորմ եւ
անխնայ հարկանելով զնա ։ Եւ կամ թէ ո՞րպէս զերեք-
տասան ամ էարկ զնա կերակուր օձից իխոր Վիրապին-
որ ի դղեկին Աստուշտոս . եւ կամ թէ ո՞րպէս պատե-
րազմեցաւ պոսնկական պակշտութեամբ ընդ դատեր
քվեր մօր ինոյ, ընդ հատանունց իմ Հռիփսիմեայ ի Վա-
ղարշապատ քաղաքի, եւ զպարտութիւն, որ յաղթեցաւ
ի կուսէն զօրութեամբ Քրիստոսի, կամ թէ ո՞րպէս զա-
նազան տանջանօք սպան զնա և զընկերս նորա, զանեալն
սրբութեամբ ի Սուրբն Աննիթենէս ։ Եւ ո՞րպէս յետ եօթն
առաւ սպանմանն Հռիփսիմեայ, եհաս ի վերայ բանասր-
կուն Աստուծոյ, այսուհարեալ փոքեցաւ ի կերպարանս
վացրենի վարազի . եւ թէ ո՞րպէս սեպեամբն Խոսրո-
վիդիսոյ հանաւ Սուրբն Գրիգոր ի Վիրապէն ի ձեռն
Օտայի նախարարի եւ հաւատարմի արքայի . եւ թէ ո՞ր-

սէս Սուրբ Լուսաւորիչն ւաղօթիւք էաժ ի զգայութիւն մարդկան զՏրդատ, և յերկրորդում աւուրն ամփոփեաց զՍուրբն Հոփսիսմէ եւ զԳայիանէ եւ զերեսուն եւ հինգ ընկերս նոցա, եւ յետ վեց աւուր բժշկեաց զամենայն Հայաստանեայս, և և յետ վաթսուն աւուր ետես աչօք բացօք Սուրբն Գրիգորիոս զԻջումն Միածնին ի յափար պաղատանն արքունի, եւ զսինս չորեսին եւ զխորանն երկնանման, զձև և զյօրինուած զմբէթաչէն Աթուղիկէին եւ զայլ խորհրդական տեսիլսն, զոր ծանոյց նմա հրեշտակն Տեառն, նա եւ զդառնալն իւր ի մարդկային կերպարան յետ եօթանասուն աւուր . զի յառաջ քան զայս ոտքն եւ ձեռքն փոխեալ էին վասն սալասահարկութեան սատարաց Արքոյն : Պատմեաց մեզ վասն մեհենից քակման յերկրին Հայոց եւ խորտակման բազնեացն համայնաջինջ, եւ թէ որպէս դեւքն մարմնաւոր սեռ լեամբ հակառակ կային, եւ պատերազմ յարուցանէին պաշտօնեացքն իւրեանց ի Տարօն, ի տեղին Գիսանեաց, զորս զամենեսեան հայրս հանուրց Գրիգորիոս (վարեաց) յաշխարհն Մարաց, որ է ի հարաւակողմն Ասպիական ծովուն . անդ դադարեցան դեւքն ամենայն հալածեալք ի Հայոց : Յիշեցուցանէր մեզ եւ վասն սրբոյն Նունէի մերոյ և Արաց Վարդապետի, թէ որպէս ի Մծխիթաց քաղաքի բժշկեաց յանբուժական ախտէն զՍողոմէ, ըզ դուտոր սորա, որ էր կին Միհրանայ աղախնորդուոյն Արտաչրայ պարսկի, եւ թէ որպէս հրաշիւք քարոզեցաւ անունն Քրիստոսի ի լեռնամէջն Աովկասու ի մէջ վայրենամիտ բարբարոսացն, նաեւ զմիայնամուրտելն իւր ընդ քարացոյն Գեղուէնի և ընդ հօպանաձիգ Ճորայ ոյն :

Զայս ամենայն լուեալ մեր՝ ի ձայն օրհնութեան փառաւորեցաք զՔրիստոս Աստուած մեր, զոր ի փառաց իւրոց փայլեաց յընդհանուր կողմանո չիւսիտոյ, յԱրեւելս եւ յԱրեւմուտս երոսպական աշխարհին Արեթեան բաժնիս: Սոյնպէս եւ մեր պատմեցաք Տրդատոյ փեսայ եղբօրս իմում զպատերազմելն իմ յունական զօրօքս ընդ խուժադուժ ազգացն Գոթացւոց, և զպարտութիւն իմ ի յայնկոյս Դանուբար գետոյն հզօրի, եւ զերեւումն ի յերկնից աստեղանման խաչին եւ զվերնագիրն լուսեղէն թէ « այսու յաղթեսցես »: Զորոյ զօրինակն ետու զնել ի դրօշակին իմոյ և նկարել ի վառս ասեճադացն և որմկացն, նաև ի նշանս պատերազմական գինուցն և ի կորտակս վեղէնդիարացն, որովք զօրացեալ զօրացն իմոց հարին՝ զհոյնն հեթանոսական հիփիսարեակացն: Եւ զլառնաքն իմ յաղթութեամբ ի Հոռոմ: Բայց ի ճնշելն զիս երնջիս իմոյ, ստեցի ճշմարտութեան և դարձայ ի թշուառութիւն իմ. զի հարաւ ի սիրտ իմ՝ սուրն փափուկ, որ սպանանէ, և ոչ տայ զգալ: Բիմնդարձ եղէ բրիստոնէական հաւատոյս, մոլեկան պատերազմ յարուցի, զի զօրն իմ՝ կոտորեցի, որք հաւատացեալք էին ի Քրիստոս, զոր ոչ արար անուես Տէր. այլ հարկ զանձամբ իմով զեղեփանդական բորոտութիւն, զոր ոչ կարացին ճարտարքն ճեմարանին բուժել, սոխեստէքն սոկրատեան և դովեալ գուճարքն դադիոսեան մինչև յայց ել մեզ Արեգակն ի բարձանց և լուսաւորեալ բժշկեաց զմեզ Մարրս Սեղբնաբոս և հաստատեաց զմեզ ի հաւատս ճշմարիտս: Արդ յայտմ հետէ հնազանդիւք հօրս մերոյ հոգևորի եւ զնեմք զբայ քաջաւորութեանս մերոյ ընդ ոտիք հայրապետ

ասաց սրբոց : Եւ մեք ի ներքոյ ձեռին սոցա կամեօկաւար
ծառայք Սաստեծոյ և աստուածարեաղ սրբոցս : Չքհա
ւատամ ճանարաութեամբ եթէ չորք սին են յաշխարհիս
իսկերում ժամանակիս : Սուրբն Սեղբեսորոս յԱրևմուտս
և Սուրբն Գրիգորիոս յԱրևելս և Սուրբն Անտոն ի Հա
րաւ եւ Սուրբն Յակոբոս ի Մծքին : Յիշատակ նոցա
օրհնութեամբ և աղօթք նոցա և ամենայն սրբոց ի վերայ
ամենայն աշխարհի եւ ի վերայ սրայսզատ արդարաւանս
մերոց : Այդ եկեղեցի և եկեղեցյախանք և զանք և վանա
կանք ամենայն գոյիւք իւրեանց աղօթ և անհարկ լիցին
յամենայն դիմոսական հարկաց արքունի : նաև որք ունին
զնշան կուսութեան և պարկեշտութեան արքե կանայք
չոխագեանք և պարեգօտահաներձք ամենեքեան ուղաւոր
լիցին եւ արքունուստ զգեցցին : իսկ որք անհնազանդին
հրամանաց մերոց, և ընդ հարկաւ արկանեն զեկեղեցի
կամ զքահանայ, զկրօնաւոր կամ զհարապտաւոր, հարեալ,
հալածեալ լիցին յերեքայն Սաստեծոյ և որոշեալ ի հա
ղորութենէ սուրբ հաւատոցս եւ պատիժ պատուհասի
կրեպեն ի մերմէ թաղաւորութենէս և յամենայն անո
ուակողաց մերոց : իսկ համօրէն մարդիկ սեփական աղ
գացս Բաղնիստացեաց եւ Հայոց ամենեկն անգլխահարկ
լիցին : բայց յամենայն վաստակոյ իւրեանց հնգեակա
սացին ի դրօնս արքունի և այլ դիմնո ի դրունս նոցա մի
երթիցէ : իսկ այլ ազգք եւ լեզուք զորում ծառ պատե
րազեալ հետաւանդեցուցար մեք եւ Հայք : նորա պարտին
մեզ գգին զխոց իւրեանց : Բայց ի հնգեակէն և տան մեզ
ոսկի և արծաթ լաւ կարի ի տարին երեք անգամ : ի դա
րուն ի դրիսէ և յամստն յամսանէ և յաշուն յարդեանց

մտէ . իսկ ազքատք և օտարք ընդ այսմսիկ մի յիշեացին և
Բացց վաճառականք, որք չրջին անահք և շահին ի մերում
աշխարհիս և յամենայն իշխանութեան մերում, և սոկէ
հանք եւ արծաթահանք բաժին հանցեն մեզ : Իսկ ի
հանդ շեղ հրամանաց հօրիս մերոյ, ես ինքնագլուխ Պառա-
պապա Սեղբեստրոս և ամենայն աշխարհի՝ յորժամ տեսի
զարդու զաւակս իմ կոտորանգիանոս կայսր, որ յամե-
նայն զօրութենէ իւրմէ զօրացոյց և պատուեաց զսրա-
կաւորն Հայոց մեծաց զՏրդատէն, եւ մատաւորեաց
զազգն Հայոց և զաշխարհն . սմին նման և նոյնհանգու-
նակ քստ այսմ սարասի եւ ես յօժարեցայ ի պատուել
զմեծ խոստովանողն Քրիստոսի զգահակիցս իմ զՊրի-
զորիոս . համակցութեամբ կայսերս մեծի հրաման հանի
ի հնազանդեալք իմ ի մերձակայ յազգս և յաշխարհս Իտա-
լացոց, Սլաւանցոց, Իսպանիացոց և Ժողովեցի զամե-
նայն արքեպիսկոպոսունս և զամենայն ուխտ եկեղեցոց
ի գրուն դանարացեացս արքայութեան, ի պատուեալ
սրատշգանս Սրբոց Պետրոսի, գլխապետանիս Քրիստոսի
եւ Պողոսի Պոկտոքի հաւարելով առ մեզ զբաղմութիւն
սրբութեանցս, որք կան ի մերում աշխարհիս ի Հերակղէսի
արձանէն մին չիյարձանն Մեղիտեան, և ի Սեպտէ կղզւոյն,
որ հայի հանդէպ Ատլաս լերինն մին չև ի Սիկիլիայ կղզին,
յորում կայ հրակատարն քառկանիայ (այսինքն հրա-
բուզիս) : Սարօք ամենեքումբք և հզօր աջով սուրբ Առա-
քելոցս և նշանաւ խաչին Քրիստոսի ձեռնադրեցս քզկա-
րողիկոսն Հայոց զՄուրրն Գրիգոր՝ Պայ և Պատրիարք եւ
Հայրապետ հրաւանանիս ի տիեզերական Ժողովս, համա-
պատելու մեր հզօր ւթ ոռոյս, և Երոսապէ մացոց և Անտիո-

բայուց և Ազեքսանդրացուց, և օրհնեցաք զսա ահաւոր
անուամբ տուրք Նորորդութեան՝ զնկրոջ՝ ի վերայ արժու-
նասւոր գլխոց սորա զմջ Սրբոցն Պետրոսի վարչամանկուն
Քրիստոսի և արարաք զնա Պատրիարք Հայոց Մեծաց-
դի ինքն և ամենայն արժուածատանգք արքա ինքնագլուխ
եղիցին՝ յիւրեանց եպիսկոպոսացն ամենեղով ձեռնադրութիւն
ստորարկութեամբ իւրեանց քաջաւորին : Եւ Հայոց Հայրու-
պեան ձեռնադրէ կաթողիկոս Արուս աշխարհին, որք
մերոյն Նունէի աշակերտեցան ևւ ուր ևւ Հայ ազգ-
սիւնեայք յընդհանուր աշխարհ ի մէջ այլալեզու ըրիստո-
նէից, իշխանութիւն ունի Հայոց Պատրիարքն ձեռնադրել
նոցա եպիսկոպոս . ևս և աշխարհն Ազլանից եղիցի ընդ
հնազանդութեամբ Հայոց Հայրապետին . և առաջարկու-
թեամբ Աղլանից թագաւորին Հայրապետն Հայոց ձեռ-
նադրեացէ կաթողիկոս նոցա . և Պատրիարքքն երեքին՝
Նրուսագէմի և Անտիոքայ և Ազեքսանդրիոց յորժամ
պատրիարք ձեռնադրին՝ կանա և ընտրութեամբ Հայոց
Հայրապետին լինի, և որոք նոր նստցի յաթոս պատրիար-
քութեան, զգաւանութիւն հաւատոյն իւրոց, զոր պարտ
է բնեզ ծանուցանել զայն Հայոց Հայրապետին ծանուցել .
զի զնա կարգեցաք մեզ գլխաւորսն և հրամանահան ի
վերայ ամենայն առիտրան միջնաշխարհի . և ի յեղից
արևու մինչև ի դրանս դրախտին, որում և վկայեաց Հո-
գին Սուրբ սրբութեան ևւ արժանաւորութեան Սրբոցն
Պրիզորի . զի մինչդեռ կայաք ի խորանին սուրբ ևւ
զնու իրովոն աղօթսն կատարէաք, ահա յանկարծակի
լցա անձառեղի և անընդել ի մարդկանէ էջ յերկնից ի վե-
րայ սրբոց սեզանոյն և աղեղնանման օգոք եօթն կրկին

կանաք կապեցաւ ի վերայ Սրբոյն Գրիգորի, և կհանրաշ
փայլանամք ճատազայթ ափայլենայ ըյս երեսաց նորա որ
պէս զդէմս Քրիստոսի ի Թաւիթ : Իսկ մեք ամենեքեան
ապշեալք՝ ոչ իշխեաք հայել ի նա մինչև կատարեաց
զքուրբ պանարուզն . և ի փոքր մի փարատել շամանդաղ
ամայոյն, ասպա իշխեցաք մտակ և տալ նմա համբոյր ի
սէր արուժեան ըստ օրինացն Քրիստոնէից : Ըստ որում
խոնարհեալ աստուածակարգ կայսրն սուրբ՝ սպասաւո
րեալ ի սրորեից, եկն անիւ մեծաւ առաջի Սուրբ Լուսա
ւորչին և ի ծռնկա իջեալ համբուրեաց զբարձն նորա ըստ
օրինի օմբունդի : Եւ ասպա համարձակելով համբուրեաց
զաջն և զխաջն և ասպա զդէմն իրրև ի նոյն ինքն ի Քրիս
տոս միանալով համբուրիւ շրթանց : Ապա ասէ կայսրն
Վոստանդիանոս « ո՛վ երանելիդ ի հարս սուրբ հայրա
պետ՝ որ անքուն եւ անհանգիստ կալովդ քո նմանիս
զուարթնոց երկնից, եւ անկերակուր կալովդ՝ գեր ի վե
րայ գտանիս ամենայն գիտնական վարդապետաց . արդ՝
սողաչեմք զքեզ սիւնդ անասանեցի ամենայն աշխարհի՝
ոտո՛ մեզ զհաւանոյս մեք դաւանութիւն եւ ազօթեալ
վասն ամենայն աշխարհի և առաւել վասն մերոյ թագա
ւորութեանս, զի խաղաղութեամբ և հանդարտութեամբ
վարեացուք զտիեզերական իշխանութիւնս եւ այսու
կենօքս վերին կենացն և երկնից արքայութեան արժա
նաւորեացուք : Մին նման և Տրդատն կայսրապետդ և
ամենայն թագաւորդ և իշխանք և եկեղեցականք՝ Հայք
և Հռոմայեցիք անկանէին առ ոտս Սրբոյն Գրիգորի և
ինդրէին թողութիւն մեզայ իւրեանց և ղօզնութիւն ի
ոյտտերազմն վասն որոյ և ես Սեզրեստրոս, որ ականա

տես եղէ այսպիսի զարմանալեացս, որով պատուեաց Աստուած զՊարթեան զայն մեծ, մեծարեցի և ես զնա ըստ խնամ կարի տարով կնա զփական իմ պատուական, որ էր յնալ Մորոյն Տնակ կորն, առաին Իշխակապետի Երուսղէմի նուև ամենայն զարդս հայրապետական անձին ինոյ ի ժամ ձեռնադրութեան, և զմատանին իմ խաչածն և զգաւազանն իմ զեղեցիկ ի գեղապէշ ակաւոց և ի մաքրութեամբ արարածս յորինեալ և զամենայն սպաք պատարադի արրոյ սեղանոյս, զոպեղէն սկիս և զմաղղմացս ի միտմտութեանց տալագիծնաց բազմակշռաց և մորն իմ սպիտակ, որ էր փակեղն Յիսուսի, նաև զբաշկարաշխ մեռն բազեօքն հանդերձ երկոցունց առաքելոց Պետրոսի և Պողոսի, և ըստաստ ակունս պայծառս և պատառակուն մարգարիտս ճանարակունս և այլ բազում զարդս անգինս և անդիաստ ամենայն աշխարհաց, զոր առաքելի սուրբ խորանայն, որք ի խորին Հայս ես, յորում էջ յայտնապէս Միածին Առդին Աստուծոյ և ոսկի յուսմբ բաղխեաց զամեղա ըսակետ անդնդոցն, նաև արբութեան սեխկին սանայն ինոյ Մորոյն Հոբեմեմէի և մօրն զգաստութեանց Պայիանեայ և ամենայն Չահազգեատ կուսանացն ստանածի՝ զի որդացն, զստերացն Հոստնոյ և մարցն Հայոց և Արաց, պայծառ եւ պանծալի պատարաստութիւն պարգեւեցի պարտկանց կուսաստանի նոցա ըստ արձանի արբութեան նոցա, նաև վկայարանի Մորոյ Կարապետին Յովհաննու եւ Աթանոզինեայ առաքելի ոսկի ծածկոց ճարդի եւ ապարձ արրոյ սեղանայն և բազում սպաք ի պէտս եկեղեցոյն եւ եղբարց, որոց միարանեալ մեք կայսրս եւ հայրապետս մահնուորեցար ի սեղանն ի տարին երկու

տանդանդոս տակոյ ի հարկացն Միջազեռոսայ, նաևս առաւել տուրքացար ընծայս բազումս Ընծայեաց Սուրբ Ս. սուլաձածնին և Արազայ վերնակիքոն եղբարցն և Սուրբ հօրն Ղևոնդեայ, նաև ամենայն եպիսկոպոսոսացն և քահանայից և կրօնաւորաց և կղերիկոսացն եկեղեցւոյն, որք եկեալ էին զՏեոս Լուսաւորչին Հայոց, ետու տուրս մեծամեծս և պատրաստեցի զամենայն պիտոյս նոցա ընդ ծով եւ ընդ ցամաք ճանապարհին, որ յԱրեւելս նաև զօրս արքունականս մինչև ի սահմանս Հայոց. պարգեւեցի և նորաստակ Պարթիկիս մերոյ յիշատակ յախտեանական ազգաց յազգս ի յերոսողէմ քաղաքի իջևան Հայոց աղօթականացն զվիսյարանն Սրբոցն Յակոբայ, եղբօրն Յակննու, զի ի յարքունական գտնձուցն շինեսցեն զեկեղեցի եւ անցեն պարիսպ բարձր շուրջանակի եւ ի ներքս սրահս և աննակաւ արքունձնականս արանց և կանանց ի Հայոց եկեղոցն, և թաճիկ նոցա և ամենայն պիտոյք ի գալ եւ ի դնայն յարքունուստ լիցի : Պատրաստեցի եւ տեղի պատարագի Սրբոցն Պրիզորի ի Յարութեան մեծի եկեղեցւոյն զՊրիզորեաց գիտաչելութեանն և զանարից դուպայն եւ զմիջի կանթեղն մշտավառ, որ կան երեք կանթեղք ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի յիշատակ Լուսինացոց և Հայոց և Հելլենացոց : Գրեցի հրովարտակա ընդ անբականս առ Աւետարանչացն տխուակալ պատրիարքունս, որ յԱրեւելս զի զՀայոց հարապետն համարատիւ տեսցեն ինքեանց մանաւանդ թէ և նախագահ իսկ. վասն զի յերկոտասան Առաքելոցն չորրն անդ կատարեցան. անդ կայ եւ պատկեր Փրիչիկն, զոր տուրքնաց Սրգարա, որ յառաջ քան զամենայն թագաւորս նոս հա-

ւատոց ի Քրիստոս Աստուած . անդ կայ եւ փայտելե
 պատկերն Աստուածածինն, զոր Տէրն տեառնագրեաց եւ
 աւրհնեաց յաւուր փոխման Աստուածամօր . անդ կայ եւ
 խաչաւան Պատրոնիկեայ, որ էր ի պարանոցի Սրբոյ
 հուսին Հռիփսիմէ օրիորդին, եւ այս մասն Հեղինէի եւ
 Կոստանդիանոսի, զոր մեք պարգևեցաք Տրդատաց, անդ
 կայ եւ գեղարդն Ղունկիանոսի հարիւրապետի, որով կո-
 խեցու (խոցեցու) կող Փրկչին եւ բղխեաց ջուրն արին
 նշանակ մկրտութեան եւ հաղորդութեան . անդ է աջն
 Յովսեփայ Արեմաթացոյն, որ պատեաց եւ թաղեաց
 զՏէր . անգ է եւ շիշ իւղոյն, զոր աւրհնեաց Տէրն եւ ետ
 ի ձեռս Առաքելոցն, որովք հրանդք ասողջացան եւ մե-
 զաօրք արդարացան, որպէս պատմէ Սուրբն Մարկոս
 թափիչ եւ աւետարանիչ . անդ է եւ բովանդակ նշխարքն
 Մկրտչին, զոր Յովհաննէս աւետարանիչն եհան ի Հրէաս-
 տանէ ի յԵփեսոս, եւ Փերմելիանոս եպիսկոպոսն երեր ի
 Կեսարիայ, եւ Սուրբն Աւետոնգէս Սրբոյն Գրիգորի պար-
 գևեաց, նոյնպէս եւ Սրբոյն Աթանազիսեայ, որ եղբայր
 էր Մարիամայ, մօր Վրթանիսի եւ Ռատակիսի . անդ է եւ
 աստուածարեալ Սուրբ արքայն Տրդատ եւ աստուածզե-
 տականն Գրիգոր զուարթունն, որոց տուաք հրատանս ցի
 յամենայն գնացս ճանապարհաց իւրեանց, ուր եւ հանդի-
 պեսցեն, նշխարք սրբոց տուանց ամենայն հակառակու-
 թեան ամենայն ոք մասն պարդեւեացէ նոցա, որպէս եւ
 մեք զրազուկս նրկուց Առաքելոց պարգևեցաք եւ այլ անթիւ
 մասունս . վստն որոյ յետ մեր վեհագոյն հրաժանեացս Հա-
 յոց հայրապետին կայ իշխանութիւն, զոր ինչ եւ կամեսյի
 ըստ առաքելական կանոնացն կապել եւ արձակել ի յեր-

կինս եւ յերկրի . արհնեայքն ի Հայոց հոյրապեաէն
արհնեալ եղիցին ի Քրիստոսէ եւ ի սրբոց Առաքելոց եւ
ի մէնջ եւ յամենայն սրբոց, եւ բանադրեալքն ի նմանէ՝ ի
նմին կայցեն մինչև զզատացին . և հրաման հանէ Հայոց
հայրապետն ի Հայս եւ ի Հռոմս, ի Վիրս եւ յԱղվաես,
յԱտրիս եւ ի Պարսս ի ծովէ մինչև ի ծով . եւ ի գետոց
մինչև ի ծագս աշխարհի եւ ի գրունս Ռբախտին :

Այս գիր միաբանութեան և սիրոյ և հաստատ հայրե-
նազրութեան ի հետ Հայոց գրեցաւ հրամանաւ մերով
Կոստանդեայ կայսեր եւ Սեղբետորոսի պապի ի մեծ
սիւնհոգոսիս և ի սոսնի սուրբ Առաքելոցս շատին լեզուաւ
մակագրեալ եւ արքունական մատանեաւ մերով կնքեալ
եւ ստորագրեալ . եւ գհաւասարն այսմ թղթոյ եւ միա-
բանութեան թուղթն ի հետ Տրդատայ եւ Սրբոյն Գրի-
գորի եղաք ի շատրեւ արքունի . իսկ միւս գիրս փոխադրեալ
ատենադարին Հացոց Թաղաւորին Տրդատայ մեծի .
Ազաթանգեղոսի, քաջ ճարտար գրչի և տարեալ ի Հայս
ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յաւի-
տեանս . ամէն :

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՄՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ

ԴԱՇԱՆՑ ԹՂԹՈՅՆ

Ձոր կրտսանդիանու մեծ ինքնակալն Հռոմեայ և Ս. Սեդրեատրու Հայրապետն Հռոմեայ տուած են մեր Տրգաստ քաղաքորին և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայրապետին :

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ :

« Հարցէ՛ր գո՛ւ ցհար՝ տո՛ւ եւ պարտեցէ՛ր
եղ, ցծէր՝ տո՛ւ եւ առացէ՛ր իր » :
Բ. օրէն. ԼԲ. 7 :

Արդարեւ ով որ կուզէ ու կրաղձայ ազգային պատմութեան մը ստուգութիւնը քննելու և իմանալու, անշուշտ առաջին փոյթը պիտի ըլլայ օտար ազգաց կարծիքական գրութիւններուն տուած շփոթութիւնը մերժելը, եւ մանաւանդ աշտութեամբ եւ կողմաստիքութեամբ

գրուած խօսքերը հերքելու, և սպա ազատամիտ ոգւով պիտի քննէ զանի նոյն խի աղգային վիպերացեալ ժամանակագրութեանն, որպէս զի նոյն աղգին արժանահաւատ վկայեալ անձինքներէն մատենագրուած ու ստուգուած ըլլայ :

Որովհետեւ ամեն մէկ աղգ իւր աղգոյին վիպասանութեան ու դիպուածոյր սուաւել ծանօթացած կըլլայ քան թէ օտարին, ըստ ասածին թէ « Սուաւել գիտէ տխմարն ի տան իւրում, քան իմաստունն ի տան այլոյ, ասոր համար եւ Կալմէթ մեկնիչ իբաուուք ունեցաւ Սուրբ Գրոց վրայով խորհրդածութիւն քնելու ժամանակ (Յետուայ Ժ. 7.) այսպէս գրելու. « Յայն՝ որք վերաբերին առ վիպասանութիւն իւրաքանչիւր աղգի կամ աշխարհի, պարտ է անսալ այնոցիկ՝ որք են ի նմին աղգէ կամ յաշխարհէ, բարոյասպէս համարձակեալ յայն կարծիս, թէ նոքա լաւագոյն եւս տեղեկացեալ են իւրեանց սեպհական անցից քան զայլ որ օտարազգի » :

Ուրեմն այն Ազարանգեղոս անուամբ մեր եկեղեցական մատենագրութեան վերջը գրուած ստուգապատում Դաշանց թղթոյն վրայով անտեղի կարծիքական խորհրդով եւ կողմնակցութեան կրիւք գրուածները եւ գայթակղութիւնները կըմերժուին այս տեղ, և վաւերական գրութիւններէն արժանահաւատ անձանց հաստատուելով՝ անոր ստուգութիւնը հաճելի պիտի ըլլայ ճշմարտասէր եւ ազատամիտ աղգայնոց, որում բարեմասնութեանը համար կամ միւս յաւէտ անձնանուէր սղօթարար առ Տէր Յիսուս Քրիստոս :

ՄՏՏԹԷՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ :

Հ Ա Մ Տ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Այս Գրչանց թուղթը անժխտելի երդմամբ հաստա-
 տեցին իւրեանց մէջը Արատանդիանոս կայսրն Հռովմայ
 և Տրդատ թագանորն մեր և սուրբն Սեղբնստորա հայրա-
 պեան Հռովմայ և սուրբն Գրիգոր լուսաւորիչ Հայրա-
 պետն մեր (1), երբ որ հոգևոր փառազարդութեամբ սի-
 րակցութիւն և խնդակցութիւն կրնէին՝ անձամբ իսկ
 տեսութիւն ընելով միմեանց հետ ի Հռովմ: Վասն զի
 կուրախանար կայսրն Արատանդիոտոս հոգեզուարճ ցըն-
 ծութեամբ՝ Տրդատ թագաւորին նորոհաստատու հաւա-
 տասցեալ ըլլալուն վրայով. նոյնպէս Տրդատ թագաւորն ալ
 կուրախանար հոգեզարար բերկրանօք՝ Արատանդիանո-
 սին քրիստոնէական հաստատով լուսաւորուելոյն վրայով:

(1) Գիտել տրժան է, զի այս Գրչանց թուղթս յետ ժա-
 մանակաց անհետուա կամ խոսրոյախառնիտ օրինակագիրների
 մեքով տեղ տեղ աղբաշրուած և խաւգարուած է՝ տարազեղ
 յաւերտած ներ իւր մէջ ընդունելով, ինչպէս կիտարովանիկ
 անձ յառաջէս և Միքայէլ Չանկեան (ի Պատմ. Հայ. հատ.
 Մ. էջ 10 և 643) և Ղուկաս Ինճիճեան (ի Հեռիստ. Հայաստ
 հատ. Գ. էջ 258 ի ծանօթ): Իսկ մեր այս աշխատութեան
 նպատակը՝ պիտի ըլլայ միայն հարազատ ընագրիկ տառգր-
 թիւնը հաստատել՝ յուցանելով տրժանահաստ մատենա-
 գրաց վկայութեամբ, որ է կեղծիք չէ՛ այն, այլ՝ ճշմարիտ:

և երկու աստիճանաբար և բարձրագին Արարչան
Հայրասեաներն ալ իրենց աստուածայնացի վաստակն-
բուն և չղերարժե ակտորանական բարար թեանց
պատգնեբուն վարցով կրնայէին, ինչպէս զրեն աստգա-
պատուճ ճասենալիցք :

Չայս կատուգէ Ազոթանդեղա ասենարդեքն Տրդա-
տայ, և Արս իրրեւ ըստ զայս ասենայն, կրնէ, մեծ
արքայն Հայոց (Տրդատ), խորտոզ ասնայ վասն նմա-
պարչայն այնպիկ, չանդերնեալ կազմէր ասնայ ընդ իւր
զրեն Արքեանկեպարան Գրիգոր և զնորան պրդին Աւա-
տակէս եպիսկոպոս և զՔրիստ եպիսկոպոսան զԱպրիանա...
Եւ ալ բազում մեծակեծօք, և ետքանասան յարարաւ
ընտիք զարան չանդերն՝ խաղայր զնայր Աւարարաւ
գաւասէ ի Աւարարչարաւ բարարէ... Չոր իրրեւ ըստ
աստուածակորդ թաղաւ որն պատուակող ակթաւայն կա-
տանդիանոս, և Հայրասեան մեծ արքեանկեպարան աշ-
խարհամուտ Գրանն՝ որում անան կոչէր Անդրեասարա,
որք մեծաւ սիրով պատիւ արարեալ ընդ առաջ երանէին.
և տուեալ հանդիսա՝ շնորհս անել ժամանակս ինչ անդէն
ի տիեզերական բաղարին : Ապա զարմացեալ աստուա-
ծասէք կայսրն Աստատանդիանոս՝ հարցանելով զարքայն
Տրդատ, թէ զիս՝ որք ո՞րպէս առ քեզ եղեն Աստուծոյ
սքանչելիքն... : Այսն որոյ զարմացեալ կայսրն Աոս-
տանդիանոս, խոնարհեցուցեալ զանձն՝ անկանէր առաջի
սրբոյն Գրիգորի, զի օրհնեսցի ՚ի նմանէն. և բազում
վայելուչ մեծարանօք պատիւ արարեալ նմա, իրրեւ
խոստովանողի Քրիստոսի ըստ արժանաւորութեան
նորա » :

« Սոյնպէս և արքային Տրդատայ՝ իբրև եղբոր սիրելոյ սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածանօթութեան նորա առաւել, դաշինս կոէր ընդ նմա, միջնորդ կալեալ զհաւատան՝ որ ի Տէր Քրիստոսն էր. զի անշուշտ մինչ ի բուն զհաւատարիմ սէրն ի մէջ թագաւորութեանցն պահեսցեն. զի եւս քան զեւս առաւելագոյն արքայն Հայոց հաստատէր ի Յրրորդութիւն ի հաւատան, պատմէր և վասն վկայիցն Աստուծոյ, թէ ո՞րպէս, եւ կամ զի՞նչ օրինակ վկայեցին . . . : Ապա յետ այնորիկ մեծարեալ լինէին դարմանօք մեծապատիւ շքեղութեան կարգօք յարքունեացն եւ յեկեղեցեացն, եւ ի պատուական իշխանաց քաղաքին. եւ մեծամեծ պատարագօք և երևելի պարգևօքն պատուեալ սիրով » .
 (Ագաթան. տիպ Վ ենետ. էջ 646-651) :

Տե՛ս եւ ընթերցի՛ր Զենոբայ եպիսկոպոսի աշակերտի սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին մերոյ այս մասին ըրած պատմագրութիւնը (եր. 25. 75-92) : Խորենացի (Բ. ձդ) : Ստեփաննոս Ասողիկ (Բ. ա.) : Եւ աւելորդ մի համարեր լեւ նաև Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսին վկայութիւնը, որ այսպէս կը գրէ : « Յետ այտորիկ ապա զնացեալ եւս ընդ արքային Տրդատայ Աստուածակարգ կայսրն կոստանդինիոս՝ բազմօք իմն եւ նազելի եւ վայն լուչ մեծարանօք պատուէ զօրրք Հայրապետն իբրև գլխնդանի մարտիրոս առաջիւնկանելով և աղօթօ նուիրականս եւ զբնութիւնս ի նմանէ հայցելով : Եւ այսպէս զնա պատուաւիրեալ եւ Տրդատաւ հանդերձ հանեալ յուկրասարատ կառս՝ մեծաւ շքեղութեամբ յուղարկէ զճանապարհոյն » (տիպ Մոսկուոյի յէջ 94) :

եւ երկու առաքելապատիւ եւ բազմարդիւն Սրբազան
Հայրապետներն ալ իրենց աստուածահաճոյ վաստակնե-
րուն եւ հոգեբուղիս անտարանական քարոզութեանց
պտուղներուն վրայով կզմայլէին, ինչպէս գրեն սուզա-
պատում մատենագիրք ։

Չայս կատուգէ Ս. դավթանդեզոս ատենադպիրն Տրդա-
տայ. « Ս. պա իբրեւ լուսաւ զայս ավենայն, կրակ, մեծ
արքայն Հայոց (Տրդատ), խորհուրդ ամնոյր վասն հանա-
պարհայն այնոցիկ, հանդերձեալ կազմէր ամնոյր ընդ իւր
զմեծ Արքեպիսկոպոսն Գրիգոր եւ զնարուն որդին Ռըս-
տակէս եպիսկոպոս եւ զմիւս եպիսկոպոսն զԱղբիաճոս...
Եւ այլ բազում մեծամեծօք, եւ եօթանասուն հազարաւ
ընտիր զօրուն հանդերձ՝ խաղայր զնայր Ս. Երբատ
գուստէ ի Վաղարշապատ քաղաքի. . . Չոր իբրեւ լուսաւ
ամտուածակարգ թագաւորն պատուակալ աթոռոյն կոս-
տանդիանոս, եւ Հայրապետն մեծ արքեպիսկոպոսն աչ-
խարհամուտ Գրանն՝ որում անուն կոչէր Սեդրեստրոս,
որք մեծաւ սիրով պատիւ արարեալ ընդ առաջ ելանէին.
եւ տուեալ հանդիստ՝ շնորհուրեւ ժամանակս ինչ անդէն
ի տիեզերական քաղաքին ։ Ս. պա զարմացեալ աստուա-
ճասէք կայսրն կոստանդիանոս՝ հարցանելով զարքայն
Տրդատ, թէ զիա՞րդ ո՞րպէ՞ս առ քեզ եղին Ս. աստուծոյ
սքանչելիքն. . . ։ Վասն որոյ զարժանեալ կայսրն կոս-
տանդիանոս, խոնարհեցուցեալ զանձն՝ անկանէր առաջի
սրբոյն Գրիգորի, զի օրհնեցի ՚ի նմանէն. եւ բազում
վայելուչ մեծարանօք պատիւ արարեալ նմա, իբրեւ
խոստովանողի Քրիստոսի ըստ արժանաւորութեան
նորա » ։

« Սոյնպէս և արքային Տրդատայ՝ իբրև եղբոր սիրելոյ սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածանօթո՞ւթեան նորա առաւել, դաշինս կոէր ընդ նմա, միջնորդ կալեալ զհաւատսն՝ որ ի Տէր Քրիստոսն էր. զի անշուշտ մինչ ի բուն զհաւատարիմ սէրն ի մէջ թագաւորութեանցն պահեսցեն. զի ե՛ւս քան զե՛ւս առաւելագոյն արքայն Հայոց հաստատէր ի յԵրրորդութիւն ի հաւատսն, պատմէր և վասն վկայիցն Աստուծոյ, թէ ո՞րպէս, եւ կամ զի՞նչ օրինակ վկայեցին. . . : Ապա յետ այնորիկ մեծարեալ լինէին դարմանօք մեծապատիւ շքեղութեան կարգօք յարքունեացն եւ յեկեղեցեացն, եւ ի պատուական իշխանաց քաղաքին. եւ մեծամեծ պատարագօք և երևելի պարգևօքն պատուեալ սիրով » .
(Ագաթան. տիպ Ա կենեո. էջ 646-651) :

Տէ՛օ եւ ընթերցի՛ր Զենոբայ եպիսկոպոսի աշակերտի սրբոյն Պրիգորի լուսաւորչին մերոյ այս մասին ըրած պատմագրութիւնը (եր. 25. 75-92) : Խորենացի (Բ. ճդ) : Ստեփաննոս Ասողիկ (Բ. ա.) : Եւ աւելորդ մի համարեր լսել նաև Յովհաննէս Պատմարան Աթոռոյիկոսին վկայութիւնը, որ այսպէս կը գրէ : « Եետ սցտորիկ ապա զնացեալ եւս ընդ արքային Տրդատայ Աստուածակարգ կայսրն Կոստանդիանոս՝ բազմօք իմն եւ նազելի եւ վայն լուչ մեծարանօք պատուէ՛ զսուրբ Հայրապետն իբրև զկենդանի մարտիրոս առաջի անկանելով և աղօթօ նուրբակոնս եւ գրհարսութիւնս ի նմանէ հայցելով : Եւ այսպէս զնա պատուապիրեալ եւ Տրդատաւ հանդերձ հանեալ յուկիապաս կասս՝ մեծաւ շքեղութեամբ յուղարկէ զնա նաւորսրչոյն » (տիպ Մոսկուայի յէջ 94) :

« Ըզկոստանդեայ դարձն լուեալ,
Որ էր Հոովնայ Թագաւորեալ,
Յայն ճանապարհ զօրօք ելեալ.
Եօթանասուն հազար ընտրեալ :
Յառաքելոցն յաթու հասեալ,
Սուրբ ոսկերացն երկրօրագեալ :
Ի յարքայէն պատուասիրեալ,
Հայրապետէն սիրով պատուեալ :
Գրիգորիոս վկայ եղեալ,
Խոստովանող վերընկալեալ :
Եւ զՏրդատ փառաւորեալ,
Որսէս հրաշիւք փոխակերպեալ :
Քրիստոսական կրօնիւք խրատեալ,
Եւ ի հաւատոս հաստատեալ :
Ի յուխտ դաշանց միաբանեալ,
Թագաւորացն երկուց եղեալ » :

Այս սիրակցութեան եւ ուրախակցութեան մէջը
տակաւին մէկզմէկէ անձամբ եւ տեղով չի մեկնելով,
միաբան եւ միասիրտ հաստատուցին այս Գաշանց
թագի ը' հոգեւորական եւ քաղաքական իրաց և գիտուս
ծոց և գործողութեանց վրայով սահմաններ և օրէնքներ
դնելով : Վասն զի այն տեղ հանգիստացեալ էին գլխա
ւորապէս երկու քաղմարդիւն առաքելայաջորդ Արքա
զան եւ դերընտիր Հայրապետներ, այսինքն սուրբն
Սեղբեստրոս Հայրապետն Հոովնայ եւ սուրբն Գրի-

գոր Հայրապետն յևեր. եւ երկու աստուածասէր եւ մեծահաւատ թագաւորք; Կոստանդիանոս եւ Տրդատիոս :

Այս ամենը յայտնի կերեւի ազատամիտ բանասիրաց առջեւը, երբ որ առանց կրից կարգալու ըլլան այն Դաշանց թուղթը՝ որն որ գրած է Տրդատ թագաւորի ատենադպիրն՝ ստուգապատումն Ագաթանգեղոս : Այս գրքին վերջը կը տեսնուի՝ եթէ հաւատարիմ գրիչն օրինակուած ըլլայ, եւ եթէ առանց կողմնակցութեան տպուած ըլլայ :

Ապաքէն թող այս տեղս յայտնի երեւան ելլեն ճշմարտապէս եւ ստուգաբան վկայներնիս, եւ հաստատեն այս թուղթին ստուգութիւնը, մերժելով այլ եւ այլ կարծիքներն ու սխալ մեկնութիւններն :

Նաեւ սուրբ Արթանէս աստուածարեալ Հայրապետնիս կը հաստատէ իւր այն թուղթին մէջ՝ որ գրեց իրեն եպիսկոպոսներովը եւ ազգիս նախարարներովը մեծին Կոստանդիանոսի որդւոյն Կոստանդ կայսեր, խնդրելով որ Տրդատայ որդին Խոսրովը Հայաստանի վրայ թագաւորեցնելու ջանադիր ըլլայ օգնականութիւն հասցնելով. որպէս զի Հայաստան ասլահով և աղատ մնայ Պարսից բռնաւորութենէն և ուրիշ թշնամիներէ. վասն որոյ այսպէս գրեց. « Եպիսկոպոս Արթանէս եւ որք ընդ ծովու Եպիսկոպոսունք եւ ամենայն նախարարք Հայոց մեծաց, Տեառն մերոյ Կոստանդեայ կայսեր ինքնակալի խնդալ : Յուչ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. և մի տապեօ զաշխարհն քո Պարսից անաստուածից, այլ

օգնեացես մեզ զօրօք՝ Թագաւորեցուցանել զորդի Տրդա-
տայ զԾորութեւ եւ այլն. (Խոր. Գ. Ե) :

Այսպէս ալ Դաշանց Թուղթին վկայութիւն եւ հաս-
տատութիւն չի՞ մի մեր Եղիշ սուրբ վարդապետին
գրածը, որն որ Փոքր Թէոդոս կայսեր ուղղած է սուրբ
եւ երջանիկ կաթուղիկուն մեր Յովսէփ՝ ազաշեւով որ
օգնութիւն ընէ Հայաստանու Վարդանանց քաջամար-
տիկ զօրավարաց, որ քաջ արիութեամբ ախտեալն քրիս-
տոնէական հաւատոյ կային ընդդէմ Պարսից, եւ կը
տաղնապէին համայն ազգայինք մեր յայնժամ եկեղեցա-
կանօք եւ աշխարհականօք յերեսաց չարաչար խարդա-
խութեան ամենաթշուառ ուրացելոյն Վասակայ :

Ահա այս խնդրանոց Թուղթին եւ կայսերական կող-
մանէ քննութեանը մէջ կը յայտնուի Դաշանց Թուղթին
հաստատութիւնը. ինչպէս գրած է. « Յովսէփ, եպիսկո-
պոս բազում եպիսկոպոսակցօք իմովք եւ ամենայն զօրք
Հայոց . . . առ մեծանունդ Թէոդոս կայսր, բազմացի-
ողջոյն մեր առ քեզ » . եւ յետոյ յիշեցուցանել կուտայ
Դաշանց Թուղթը յիշատակարան անունով այսպէս. « Որ-
պէս մեր իսկ ունիմք զանսուտ յիշատակարանն գառա-
քինի նախնեացն ձերոց » եւ այլն եւ այլն :

Այս խնդրանոց Թուղթը առ կայսրն Թէոդոս մատու-
ցանելէն զյիսի, սկսան քննելու յիշատակարան անունով
ցուցուած Դաշանց Թուղթը, որ ուխտ հատուտօքեան
ալ կըսուէր. վասն որոյ պսակէս գրուած է. « Եւ իբրեւ
յանդիման եղեն (հրեշտակք Հայոց) մեծի Թագաւորին,
եւ ընթերցան զգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին եւ
զյիշատակարանն նախնեացն, բազում մատեանք ի մէջ

եկեալ ընկէ երցան, որ զնոյն ախտ նաստատութեան ինեբոս
գտանէին » : (Եղիշէ 152, 56, 58 նոր տպ.) :

Այս տուգտագատում Դաշանց թուղթին՝ մեր Տէր-
դատ ուրբային աստեաղակի Ագաթանդեղոսին իսկապէս
գրիչ ըլլալը կը հաստատէ Մովսէս Խորենացի աւրբ
վարդապետնիս : Արովհետեւ երբ կականի ծանօթութիւն
տալ երանելի Նունէի վրայ, որ սրբոց Հովիսիմեանց ըն-
կերներէն մէկն էր (որ քրիստոնէութիւնը համարձակ եւ
անվեհեր քաղաքելուն համար՝ Առաքելուհի ալ անուանե-
ցաւ), վկայութիւն կը բերէ Ագաթանդեղոսէն՝ ըսելով-
« Չոր համարձակիմք ասել (Նունէ) Առաքելուհի եղեալ,
քարոզեաց ի կղարջաց սկսեալ առ դրսմբք Ալանաց եւ
կասալից մինչև ի սալմանս Մաղթաց, որպէս ասուցանէ
քեզ Ագաթանդեղոս » (Բ. գիրք. Արսկ. ձգ) :

Սոյն այս վկայութիւնը՝ որ կը բերէ Ագաթանդեղոսէն
Խորենացի աւրբ վարդապետնիս, բնաւ չեմք գտնար
Ագաթանդեղոսի ընդհանուր պատմութեանը մէջ, այլ
միայն կը կարգամք անոր գրիչէն ելած Դաշանց թուղթին
մէջը : (Տես Ագաթ. երես 340. տիպ Կոստանդն.) :

Այս տեղը թէ որ մէկը իւր կարծիքը հաստատելու
համար ըսէ, որ երկու թաղաւորք քաղաքական իրաց
համար գաշնակցութիւն ըրին իրարու հետ, եւ ոչ թէ
երկու հայրապետներն ալ իրենց մէջ գիրոց Դաշինք մը
դրած ըլլան, և այն և այն : Չկարծեմք, սիրելի ընթեր-
ցողք, որ այս երկու աստուածազօր և մեծահաւատ երա-
նելի թաղաւորներն միայն մարմնաւորները և քաղաքա-
կանը վայելչացնելու եւ հաստատելու փոյթ ունէին, եւ
կամ իրենց թաղաւորութիւնը ընդարձակելու և ապակով

ընելու կը ջանային, այլ մանուսանդ հոգևորը առաւել կը ցանկային հաստատել : Ասան զի գիտէին ու քաջ սորված էին թէ՛ « Հոգի առաւել է քան զմարմին » : Եկեղեցւոյն Քրիստոսի առաւել փափագողը էին, և Քրիստոնէական հաւատոյ տարածմանը փոյթ ունէին . և քրիստոնէից ազատութեանը՝ սիրակցութեանը եւ մտարանութեանը ցանկացողը էին . արտարուստ արքայական ծիրանեօք երեւէին, բայց ի ներքուստ առաքինութեամբ քրիստոսազգեաց էին : Ասան որոյ խորհրդակից ունէին այս երկու թագաւորները՝ Կոստանդիանոս և Տրդատ՝ իրենց հոգևոր առաջնորդները, այսինքն՝ այն երկու Հայրապետները՝ ուրբն Սեղբեստրոս Հռովմայ, եւ սուրբն Գրիգոր մեր լուսաւորիչը : Ասոնցմով այն Պաշանց թուղթը առաւել հոգևոր ուխտերով կնքեցին քան թէ բաղաբական դաշնադրութեամբ : Ահա ասոր համար այս վերնագիրը ունի այն Պաշանց թուղթը . « Թուղթ սիրոյ եւ միաբանութեան մեծի կայսերն Կոստանդիանոսի եւ սուրբ պապին Սեղբեստրոսի եւ Տրդատայ բագաւորին եւ սրբոյն Գրիգորի » :

Ուրեմն, ազատամբնտ եղբայր, թող խելքերն իս առնէ ճշմարտասիրութեամբ՝ որ այս գաշնադրութիւնս միայն բաղաբական իրաց վրայով չէ՛ր, այլ հոգևոր քրիստոնէական վայել սիրակցութեամբ, եւ աստուածուհաճոյ բարեպաշտութեան և քրիստոսական անժխտելի և խոստովանելի հրամանին՝ վրայով էր, որն որ աստուհի կը պատուիրէ Քրիստոս սուրբ Աւետարանաւ . « Պատուիրանն որ տամ ձեզ, զի սիրիցէք զմիմեանս . որպէս սիրեցի ես զձեզ, զի եւ դուք սիրեալիք զմիմեանս : Յնչամ գիտապէն ամենեւնեւ

բեան՝ եթէ իմ աշակերտը էք, եթէ սիրիցէք զմիմեանս»
(Յովհ. Ժգ. 34-35):

Նայէ՛ կարդա՛, ազգաակէ՛ր ընթերցող, այն Դաւանց
Թղթին պատճառը, եւ հասկնա՛ս որ Քրիստոնէական
սիրոջն առիթովը հաստատուած է, և ոչ ուրիշ պատճառի
համար, ինչպէս որ գրուած է. « Կամօք Աստուծոյ եւ
միջնորդութեան սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Առա-
քելոցս և սոսնայն Սրբոցս, երկոքին Ալքայքս և երկո-
քին Հայրապետքս եւ երկոքին ազգքս, Հռովմայեցիք եւ
Հայք, միաբան և միասիրտութեամբ համաշունչ եղբարք
գրեցաք միմեանց, եւ ուխտս եւ դաշինս հաստատեցաք
յս խառնեական ի միջի մերում ազալի մեռաց մայրի-
նչանիս Քրիստոսի, արխական Լատինացիքս եւ անյաղ-
թելի Թորգոմացիքս: Եւ յաղագս հաւատարմութեան
հաստատուն եւ անջրջի ուխտիս մերոյ, զահազին և
զանգին արիւնն Քրիստոսի ի մերան խտունեալ՝ գրեցաք
Ֆրեքք միմեանց՝ արեւմտեան եւ արեւելեան ազգքս, որ
հաւատս եւ սէր եւ միաբանութիւն պարտիմք միմեանց՝
որպէս եղբայրացելոցն Քրիստոսի Աստուծոյ՝ ճգնելով
ի վերայ միմեանց մահու շափ, եւ մեռանելով յօժարու-
թեամբ ի վերայ միմեանց, սիրելեացն՝ սիրելի, եւ
թշնամեացն՝ թշնամի լինելով »: (Ազոթ, 334. տխր
Կոստ.) :

Ահա այս Ազոթանգեղոսէն ստանելով կը գրէ Յովհան-
նէս վարդապետ՝ մականուանեալն Վանական՝ իւր
Հարցմանց ճառին մէջ, եթէ « Չորեքին Կոթա (այս է՝
սուրբ Սեդրեկոսոս Հայրապետն Հռովմայ, եւ սուրբ
Գրիգոր Հայրապետն մեր, եւ երկու արքայք՝ Կոստան

դիանաւ եւ Տրդատ) Քրիստոսի ոտքստին իմելան խնորհեալ՝ գրեցան եղբարք » :

Ասոր նման կը վերջնեն եւ այլ երկու Պատմի Հնարներ, Վարդան Բարձրբերդացին եւ Կիրակոս Փանձակեցին, որք յիշեալ վանականի աշակերտներն էին : Ասոնցմէ առաջինն կը գրէ « Տոր (այսինքն՝ զհաւատալն Կոստան՝ դիանդսի ի Քրիստոս) լուեալ Տրդատայ եւ սրբոյն Գրիգորի՝ շողան առ իմ եթեանատուն հազար Հեծելաւք, եւ եղին գաղնադիրք միմեանց . . . : Եղին երկու արքայքն եւ երկու պապքն՝ Գրիգոր եւ Սեդրեատրոս՝ դաշն ուխտալիեալ եւ մեռանել ի միմեանց վերայ : Զգիր ուխտինս՝ պանն, ի գրեղն թալլին յահաւոր խորհուրդն » (ի Պատմ.) : Եւ երկրորդն իւր՝ անոր համաձայն, « Քնալ եղեւ իման (այսինքն՝ արքայն Գրիգորի) ընդ մեծ ի ողբալին Տրդատայ ի Հոռվմ ի տեսութիւն նշխարաց սրբոյ Առաքելոցն՝ Պետրոսի եւ Պօղոսի, եւ մեծի թագաւորին Կոստանդիանասի եւ սրբոյ հայրապետին Սեդրեատրոսի՝ դնել ուխտս եւ դաշինս ի միջի իւրեանց » (ի սկզբանէ Պատմ.) :

Հիմա այս վկայներուն տուած հաստատութեանը նայիմք, եթէ Մխիթարեանց տղած Աղաթանգեղոսի վերջը այն Բաշանց թուղթը վերցնելուն նայելով՝ ըսենք թէ շինծու է եւ անտեղի, եւ այլն :

Մխիթարեանք ակամայ կամօք կողմնադաշնութիւն ընելու երբեմն սովորեցան. վասն որոյ հնարաբանութիւնը կամ լուրթեամբ ծածկելու փոյթ ունեցան, եւ կամ վթին ու երկդիմի բառերով նամանալուցին : Ինչպէս ըսենք թէ որ այս ստղատանելի խոհեմութիւնը չընեն՝

ազնաբաթիւնն ու հանգստութիւնն հարիւր պիտի
կոչանցնեն, եւ հանքի շերեւան պիտի Փորականտայս
ժողովոյն առջեւ և անոր երեքտասան կարգինաքերուն
ներկայութեանք :

Աղէկ գիտեն Մխիթարեանք, որ այն Գաշանց թուգ
թին մէջը քանի մի պարբերութիւններ կան, որոնք ան
համոզ երեքսն են Փորականտայի նորանոր դրութիւն
ներուն :

Գիտեն եւ՝ որ Լատիներէն թարգմանուած այն Գա
շանց թուգթին օրինակը՝ որն որ Պետ Կորորդ պատգէն
վկայուած ու հաստատուած է, Միլանո Ամբրոսեան
դատանք մէջ աներանելի արդելեալ կը մնար : Անոր
համար ընդարձակ կը գրէ Հռենալոս պատմաբանը
(հասար ժե) : Բայց այժմ գիտեն՝ որ նոյնը Իտալականի
Թարգմանուած ու հրատարակուած է Եւրոպայի մէջ և
հարկաւ կարդացած են Քարելեթթի հեղինակէն թարգ
մանած Պերբաթէյի եկեղեցական արամութիւնը,
որուն մէջ յատուկ ընդարձակ ծանօթութեանք կը հաս
տատէ Գաշանց թուգթը. (հար. ա. գիրք է. համ. 48.
երես 332-335. արտած Թուրանայի Երեւնայ մայրա
քաղաքը յամի Տեաքն 1242) :

Եւ եւ չե՞ն մի գիտեր Մխիթարեանք, թէ այս Գա
շանց թուգթը Հռոմայո Ատտիկանո դրատան առաջին
գրապեա՝ Ռեւատիոս Յուստինեանը՝ կը վկայէ Փլորեն
տեան ժողովոյն վտայ ըրած խորհրդածութեանը մէջ, որ
ի Հոսվմ տպուած է ի թուականին 1838 (երես 369),
թէ այս Գաշանց թուգթը ձեռագրի մը մէջ մինչև հիմայ
կայ : Ահա այս թուգթը Միներ Գաղղիացի քահանայն

Փարիզ տպած է՝ մեծին Կոստանդիանոսի գարծոց կարգք. որով կը հաստատէ, թէ այն Գաշանց թուղթը՝ մեծին Կոստանդիանոսի օրովը գրուած է :

Գիտեն այս պատուելիները, որ սրբոյն Ներսեսի Շնորհալոյն ընդհանրական ու եկեղեցական գրքերնու մէջը ընաւին մերժելի ու ժխտելի բան մի չիկայ, բայց բոլորը եթէ հաւատարմութեամբ ապելու ըլլային, հարկաւ պիտի տայէին « Սահմանք Հաւատոյ » անուանեալ ճառօրէն գրուած ընտիր եւ ուղղափառ վարդապետութիւնք, եւ անոր հետք՝ եկեղեցւոյ օւանդութեանցը վրայ այն գղջամիտ գրութիւնը : Ասան որոյ սասնք մէկ դի ձգելով՝ եւ Շնորհալոյն ընդհանրական մատենագրութեանը անտանք անգամ ծածկելով՝ կողմնակցութեան ու աջառութեան խորհրդով՝ անուանեցին այն տպուած մատենին անունը՝ « Նանակրանի Ներսեսի Շնորհալոյ, Գրիգորի կարողիկոսի եւ Ներսեսի Լամբրոնացոյն » :

Ասոնք բարորդ աջառութեան հողւոյն թելագրութիւն կը համարուին, որ թէպէտ աշխարհի մարդկանց հաճելի կերեւնայ՝ իբրեւ գործ խոհեմութեան, բայց նաաջի ճշմարտութեան տտենին. Ատոուծոյ Ամենակալի՝ հը պարտաւորի (Սաղմ. ծր. 7-8 : Գաղ. ա. 10 : Եւ Սարգիս շնորհ. ի Մեկն. Յակ. բ. 1—ճառ գ) :

Ահա սցս ասեն աջառութիւնը եւ մարդկային սնդոսի երկիւղք մերժելով Չամչեան Հ. Միբայէլը, Գաշանց թղթոյն ստուգութեանը համար շատ վկայութիւններ յառաջ բերելով կը գրէ, ո՛ր չմիայն Հայոց Պատմութեան բազմաշխատ գործին մէջ մատենագրելով (հատ. ա. երես. 642 մինչ ի 644), սլլ եւ « Ա. ահան շուտոյ ոտը

ղափառութեան ազգիս Հայոց » անուամբ՝ տղիդ դիտողութեամբ շարադրուած գիրքին մէջ այսպէս գրած է՝
 Գաշանց թղթին համար « Հայք կամակառ մտօք ընդունին զայս թուղթ, որոյ եւ մեծ եւ անդրժեյի նշանակ այն իսկ է, զի Հայք յսէա զգուշութեամբ պահեալ են զօրինակ քօքօր թղթոյ ի մէջ իւրեանց քան թէ Հռովմայեցիք, առ որս գոյր եւ օրինակ նորուն յառուրս Սեդրեստրոսի : Լատինք անհոգութեամբ կորուսեալ են զայն, իսկ Հայք ո՛չ միայն չեն կորուսեալ, այլ և զի մի արգեօք կորիցէ երբէք, առեալ տագազրեալ են զնոյն, եւ տխուսալ են այսր անդի, եւ ամենայն Հայք որպէս ընդունին զմատեան Ագաթանգեղոսի քարտուղարին մեծին Տրդատայ, ընդ նմին և զայն թուղթ իբրև մօտն նորին ընդունին » (գլ. Ե) :

Ինչո՞ւ համար անհոգացան եւ չեն հետեւիր մինչև ցայսօր այն Հռովմայ կորուստը գտնել, ո՛չ գահակալքն Հռովմայ, ո՛չ կարդինալքն Փրորականտարու, եւ ո՛չ ընկերութիւնն Յիսուսեան : Ասոր պատճառը անհոգութիւն չէ, այլ՝ յայտնի նախանձ : Այսան զի այն Ագաթանգեղոսին գրչէն ելած ստուգատգատում Գաշանց թղթին մէջի քանի մը պարբերութիւնները՝ արդարեւ յետոյ եկած կարդինալներուն նախանձուիլ տուին, եւ անոնց թելադրութեամբ զրգուեցան վերջին դարերու Հռովմայ գահակալները նոյն թուղթին կորստեանը վրայ ներքին համազմամբ ուրախանալու : Ահա այս տեղս քանի մը պարբերութիւններ դնենք : Նախ յայտնի կըլլայ սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Հռովմայ գահին մէջ հրամանահաս ըլլալը, որուն կը վկայէ կայսրն Կոստ.

տանդիանոս յասելն . « Իսկ ի հրամանէ սրբոյ Լուսաւորչիս ազատեացին դերեալք , արձակեսցին կապեալք , ղերծցին բանտարկեալք , պատառեսցին մուրհակք պարտապանաց . զաս և իբաւունք ելցեն յարքունուտ ամենայն որբոց եւ արեաց եւ հայրենագրկաց : Ընդ որս եւ աղօթնութեան հրամանաւ Լուսաւորչիս առաքեցաք ընդ ամենայն աշխարհ իշխանութեան մերում ի սպանդանոցս եւ յաւտնին զենդիս , զի մի հեթանոսաբար լիցի խրախութիւնս » :

Անգանգ ի Հռովմ յայտնի եղաւ սրբոյ Հօրն մերոյ սրանչեղի հրաշագործութիւնը՝ ըստ վկայութեան կայսերն Կոստանդիանոսի . « Երեւեցաւ եւ յերկրի մերում հրաշք զարմանաղի ի Հայրապետէս Հայոց , ևս և ի թագաւորէս : Քանզի ի դալն նոցա առ մեզ եւ յանցանելն ընդ ծովն յունական , առաքեցի ես եւ ժողովեցի զամենայն խեղս , զկաղս , զկոյրս , և զմիակողմանիս և զանդամաւոյծս , եւ զայլ ամենայն՝ որ նեղեալ էին ի պէսպէսցաւս եւ ի տանջանս , եւ զայսպիսի ժողովեալքս հանի ընդդէմ սրբոյն Գրիգորի , զորս միանգամ բժշկեաց ըզնոսա զամենեսեան սուրբն Գրիգոր աղօթիւք : մինչեւ զարմանալ մեր ամենեցուն ի վերայ ամենայնի՝ զոր արար Տէր նովաւ , և փառաւորեցաք զՔրիստոս զփառանորդիչս սրբոց իւրոց » :

Մանաւանդ այն տեղ ակներեւ ամենեցուն փառաւորեաց Յիսուս Քրիստոս իւր կենդանի վկայ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ճգնողական վարուց հրաշալի մաքրութեամբ սրբութիւնը եւ երկնահանգոյն շքեղութիւնը : Երբ որ անմահ սրաթարազին փրկարար խորհուրդը կը կատար

ընդ, այն տեղ անճառելի լոյս փառաց ծագեցաւ անոր
 վրայ, ինչպէս վիպեց սուրբն Սեդրեստրոս Հայրապետն
 Հռովմայ . « Մինչդեռ կայաք, կրօն, ի խորանին սուրբ,
 եւ զնաւիրական աղօթան մատուցանէաք, ահա յանկար-
 ծակի լոյս անճառելի եւ անընտել ի մարդկեզէն բնութե-
 նէս՝ էջ յերկնից ի վերայ սրբոյ սեղանոյն, և աղեղնանը-
 ման օղօք եօթն կրկին կամար կապեցաւ ի վերայ սրբոյն
 Քրիզոստի . և արիամիայլ փայլմամբ հառադայթ փայլէաց
 լոյս երեօաց նորա որպէս զղէմն Քրիստոսի ի թարօր .
 Իսկ մեք ամենեքեան ախշաք՝ և ո՛չ ի շխտաք հայել ի նա
 մինչեւ կատարեաց զսուրբ պատարագն, եւ ի փոքր մի
 փարատել շամանդաղ անպոյն՝ ապա ի շխտեցաք մօտել եւ
 տալ նմա համբոյր ի սէր սրբութեան՝ ըստ օրինաց քրի-
 տոնէից : Ապա թաէ կայսրն՝ եւ ես Սեդրեստրոս .
 Ռ՛վ երանելիդ ի հարս սուրբ Հայրապետ, որ անքուն եւ
 անհանգիստ կարովդ քո՝ նմանիս զուարթնոց երկնից, եւ
 անկերակուր կալովդ՝ գեր ի վերոյ գառնիս ամենայն
 հրեշտակաց : Արդ աղաչեմք զքեզ, Սինդ, անասանելի
 ոմենայն աշխարհի, ուսո՛ մեզ զհաւատոյ մերոյ զդաւա-
 նութիւն, եւ ազօթեա՛ վասն ամենայն աշխարհի, եւս
 առտել վասն մերոյ թագաւորութեան, զի խաղաղու-
 թեամբ եւ հանդարտութեամբ վարեցուր զկեանս մեր,
 եւս առաւել զօրեզերական ի շխանութիւնս . եւ այս կե-
 նօքս վերին կենսոցն եւ երկնից արքայութեանն արթա-
 նաւորեացուր » :

Ապա այն կորուստը այլովք հանդերձ չար ու վատ
 նախանձու հոգին պատճառեց, եւ անով՝ այն Քաջանց
 Թագթը անբայտ բնելու փայթեր եղան . բայց ի՞նչ շահ

« Չիք ինչ ծածուկ՝ որ ո՛չ յայտ լիցի, և ո՛չ գաղտնի՝ որ ո՛չ ծանկիցի եւ եկեսցէ ի յայտ » (Ղուկ. ր. 17) :

Տեսէ՛ք շար նախանձու դառնադառն պտուղը. յիշե՛ց
ցէ՛ք այն բարոյական առածը թէ՛ « Աստատես աչաց է
նշան՝ նեղիլ լուսով փայլման մերձաւորին : Բուռցն ազգ
չհանդուրժէ պայծառութեան շուսաւորին մեծի՛ յոր վա-
յելեն արծուիք : Բարիքն խնդակից լինին ընդ բարիա-
պիտոյ » . (Տար. առած. 38) :

Թո՛ղ նախանձու հոգին թելադրէ ու համոզէ հակա-
ռակասէր կամքերը յերանելեաց ի սրբոյ վկայեալ Ամե-
նակալին Աստուծոյ առջեւը հաստատուած ու սաստիկ
ուխտադրութեամբ կնքուած անանկ մէկ դաշնադրու-
թեան թուղթ մը անհետ ընել եւ ի կորուստ մատնել :

Թո՛ղ կողմնակցութեամբ ու աչառութեամբ զարմա-
նալի լուրթեամբ մը բուցայտոյտ ճշմարտութեան դէմք
դուցեն : Բայց զու ո՛վ ճշմարտասէր ընթերցող, տէ՛ս թէ
ո՞րպէս մեր բարեացապարտ ազգին՝ անոր յատուկ
պաշտարանն Տէր Աստուած Ամենակալ՝ այն երանելի
սրբոյ Գաշնադրութիւնը իրրեւ գանձարան սիրոյ եւ
միտքանութեան անկորուստ պահելու համար՝ կարողա-
ցուցեր է անընդատ տպել և ընթեռնուլ մտառութեամբ,
յիշելով մեծ Քահանայապետին մերոյ սրբոյ Հորձ Գրի-
գորի Լուսաւորչի հոգեւոր փառաց եւ շնորհաց առաւե-
լութիւնը եւ անհամեմատ բարեմատնութիւնները : Ինչ
պէս որ մեծահաւատ Մահտեսի Ճանիկ բարեյիշատակ
Ամիրայն հոգեւիրական և աղգասիրական փոյթ ունեցաւ
վերստին ևս տպել տալ յամի Տեառն 1824 ի պատրիար-
պութեան կարասկետ հոգեւոյս Սրբազան Արք եպիսկո-

պոսի նոյն Ագաթանգեղոս մատենանը՝ Դաշանց թուղթովը մէկ տեղ, որուն հին ձեռագիրը գտնելով Պալատցի իմաստասպերձ Գէորգ պատուելին՝ ընտրելագոյն գաղափարներու հետ քաղղատած էր, և նոյնը յիշեալ մահտեսի Ճանիկ Ամիրային յանձնած մեծ իմաստ Գրիգոր պատուելոյն, որ այն ալ ամենայն զգուշութեամբ վերատինքնելով և տարագրութեան սրբագրութիւնը ընելով՝ ի լոյս լնծայած է :

Արդ իրաւունք ունին ոմոնք հարցանելու, եթէ Յունաց լեզուաւ գրուած Ագաթանգեղոսի մատենագրութիւնը կայ եւ կը գտնուի Յունաց մէջ, ուրեմն ինչո՞ւ համար այս Դաշանց թուղթը անոր հետ չտեսնուիր ու չգտնուիր : Այ՞ ինչիր արժանաւոր :

Այս տարակարգը կը լուծէ Եգիշէ սուրբ վարդապետնու մատենագրութիւնը, որ ինչպէս վերը գրեցինք, կը պատուէ սրբոց Վարդանանց քաջ նահապետաց ժամանակը Յունաց կայսր Փոքր Թէոդուէն օգնութիւն խնդրելու համար՝ եկեղեցակառօք եւ աշխարհականօք նամակ գրելին՝ յիշեցնելով Նորին վեհափառութեանը յիշատակարան հայննաց անուամբ այն Դաշանց թուղթը, որովհետեւ Յունաց կայսերական գրատանը մէջ յիշատակարան նախնեաց անուամբ գրուած ու պահուած էր :

Կարծա՞նք ուրեմն մեր անգիրն այն գրութիւնը, եւ Թէոդոս կայսեր անոր վրայով ըրած քննութիւնը՝ կայսերական գրատանէն բերած մատենանկերով : Առաջինին համար գրուած է Վարդանանց կողմանէ խրկուած գրին մէջ. « Որպէս եւ մեր օգնութեամբ զանուար յիշատակարանն առաքինի նախնեացն ձերոց » : Եւ երկրորդ՝ կայսերա-

կան բնութեանը համար գրուած : « Եւ (կրկն) ընթեր-
չան զգիր պաշտօնանաց Հայոց աշխարհին եւ զյիշատա-
կարանսն նախնեաց, բապում մատեանք ի մէջ եկեալ
ընթերչան, որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս
գտանէին » (Եղիշէ նոր տիպ Վ Ենեա, գլ. գ. երես 55) :

Հիմակ սակէց կիմանամք՝ որ Յունաց կայսերական
մատենագրութեանց մէջ՝ այս Գաշանց թուղթը կը յի-
շատակուի ու կը գրուի յատուկ յիշատակարան նախնեաց
անունով : Թէ որ Ագաթ անգղեղոսի պատմութեանը հետ
որոնեն՝ կարող պիտի չըլլան գտներու :

Իսկ թէ որ յիշատակարան նախնեաց անունով ալ չգտ-
նան, անշուշտ պիտի ըսեն, թէ այն մեծ հրկիզութեանը
մէջ միւս ընտիր ընտիր մատենաներուն հետ հոյ ճարակ
եղած է . որուն վրայով կը պատմեն այս Յոյն պատմիչ-
ները, Կեղրենոս միայնակեաց եւ Զոնարաս թէ՛ Կ. Պոլ-
սոյ մեծ դրատուներ Յունաց Զենոն կայսեր ժամանակը
այրեցաւ յամի Տեառն 476, որուն մէջ այրեցան, կրտն,
հարիւր քսան հազար գրեանք :

Կը պատմեն եւ այս Յոյն պատմիչները՝ Զոնարաս,
Կեղրենոս, ու Կոստանդին Մանասէ, թէ Իսաբայի
Լևոն ամբարիշտ պատկերամարտ կայսրը՝ երկուսուսան
Չերմեանգ կրօնաւորները այրելու համար՝ սուրբ Սոփիայ
անուն տաճարին մերձ եղած իմաստասիրաց բնակու-
թիւնը յանկարծ հրդեհել տուաւ յամի Տեառն 730, եւ
անոր մէջ յիշեալ երկուսուսան կրօնաւորները զոհ եղան՝
ճշմարտութեան համար, զոհ եղան նմանապէս երեք հա-
րիւր երեք հազար ընտիր մատենաները :

Հիմայ պիտի ըսենք, թէ որ այն Գաշանց թուղթին

օրինակը յիշատակարան նախևեկաց անունով՝ Յունաց մէջ անհետ եղած է, անտարակոյս այրած է միւս այնչափ հազարաւոր մատենաներուն հետ :

Թէ որ փոյթ ունին եւ կը ցանկան վերստին ձեռք բերելու իրենց կորուստը, կարող են թարգմանել տալ ի Հայկականէն ի Յոյն լեզու :

Ինչպէս կեսարու Պաղեստինացոց Եւսերիոս եպիսկոպոսին՝ եկեղեցական պատմաբանին Քրոնիկոնը (Ժամանակագրութիւնը) խոսառ կորսուած էր՝ կամ սոյն վերոյիշեալ հրկիզութեանց մէջ, եւ համ անհոգութեամբ : Բայց մեր ունէինք ի Յունականէն ի Հայ լեզու թարգմանուած մեր սրբազան թարգմանիչներէն, որով թարգմանուեցաւ ի Հայկականէն ի Յոյն լեզու 43 տարի յառաջ. եւ այսպէս ստացան իրենց բազմօժանակեաց կորուստը :

Ասկից կը հետեւի՝ որ շատ անգամ անցեալ դարերու մէջ գրա որ յիշատակութիւններուն եւ մատենագիրներուն կորուստը քաբազայ ժամանակներու մէջ աւերակներէ եւ անծանօթ խորշերէ բարերադղարար երևան կելլէ. ինչպէս դարապատումներէն, Հոսիօտութիւններէն եւ օրագիրներէն կը լեւմբ ու կը կարդամբ :

Ահա այս օրերս կարդացինք Վենետիկի Մխիթարեանց Բազմալեզ օրագրին 16 թիւը 15 Օգոստոս 1858, որուն մէջ նշանակուած է թէ՛ ի Հնովմ Զեզարիկի անուն Ռքսին պալատին գիւանի խորշերուն մէջը շատ հազիր Լատիններէն լեզուաւ գրուած նստակ մը գտնուեր է; որն որ Լենտուլ-Պորլոս Հրէատտանի կուսակալը խրկեր է Տիրերիոս կայսեր՝ Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոց

ուրանջելի եւ զարմանալի տեսութեանը վրայով՝ անոր ծանօթութիւն տալու համար :

Արդ՝ երանի թէ այսպէս բարեբաղդ ժամանակի մը հանդիպէր, որ Լատինական կամ Իտալական լեզուաւ թարգմանուած վերոյիշեալ Դաշանց թղթոյն օրինակները՝ ծածկուած խորշերէն յայտնուէին ի ծանօթութիւն ամենեցոյն : Այն ժամանակը՝ այս Դաշանց թղթոյն վրայով սխալ կարծեաց մէջ յամառեալներուն միտքը գուցէ համոզուին . որոց տացէ Տէր հոգի ճշմարտութեան ի փառս պաշտելի անուան իւրոյ :

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն :

Ապա կներենք այս տեղ փոքր ի շատէ խորհրդածութիւննիս . Դաշանց թղթոյն ստուգութեանը վրայով ինչու որ որչափ մեր տկար մտաց դատողութիւնը վերահաս եղած էր, հաստատուեցաւ վաւերական վկայութեամբք արժանահաւատ եւ ճշգրտարան ազգային մատենագիրներուն :

Ուստի թէ որ մեր բարեմիտ եւ բանասէր հոգեւորականաց եւ աշխարհականաց հաճելի ըլլայ այս փոքր աշխատութիւնս, պատիւն ու յարգը մեր անձին չի վերարերիրը, այլ յաւէտ մեր ճշգրտապատում մատենագիրներուն :

Դարձեալ՝ հարկ է մեզի ճանչնալ Աստուածային տեսչութեան մասնաւոր ու մեծ ամեծ շնորհացը այն գործողութիւնը, որն որ բարեպաշտ ազգիս լրութեանը վերայ մշտնջենաւորած ըլլալով՝ ժամանակ ժամանակ փոյթ ունեցեր են բարենախանձ առաջնորդները, ուսումնական պատուելիները և ազգասէր բարեպաշտ իշխանները ձեռք բերած եւ ունեցած նախնի սուրբ հարց գրաւոր արդիւնքները և ցկեղեցական պատմութիւնները տպագրել տալ, զորոնք կը վայելէ սիրելի ազգիս լրութիւնը . եւ փառք գոհութեամբ հանդերձ կը վերընծայէ առ Տէր Յիսուս Քրիստոս Փրկիչն մեր, ճանաչելով եւ խոստովանելով զնոյն ինքն օգնական ու պաշտպան իւր վերայ, որով զինքը երանելի կը համարի ըստ մարգարէին Դաւթի. « Երանի Ազգի՛ որոյ Տէր Աստուած օգնական է նմա » (Սաղմ. լր. 10) :

ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ :

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is extremely faint and illegible due to the quality of the scan and the nature of the bleed-through.

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is extremely faint and illegible due to the quality of the scan and the nature of the bleed-through.

ԴԱՇԱՆՑ ԹՂԹՈՅ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆ ԱՒ ՀԵՐՁՈՒՄԸ

ԱՐԱՐ

Կ. Վ. Շահնազարեանց, միասակ Սրբոյ Էրմիածնի եւ
Սնդակ Խորհրդարանի Կ. Ճեմարանին Տեսադ Լազա-
րեանց, որ ի Մոսկվայ :

Քաղաքական և կրօնական մտքիկներէ ցանուցիր եղած
և ընդ մեռեալս համարուած ազգերուն աներևոյթ ոգիէ
մը կենդանարար փշում մը զգալով, իրարու մօտենայու,
յօդուելու, նորոգուելու և առջի կենդանութիւննին ստա-
նալու համար վսեմ ճիգեր թափելու տեսարան է եղեր
մեր դարը :

Մեր աղգէն ալ հազուադիւտ հասուն անձինք, մէկ
կողմէն Նախախնամութեան շարժող եւ վարող մատը
նշմարելով Արեւելքի իրողութեանց մէջ, միւս կողմէն

ժողովուրդը իր թմբրութենէն արթնցնելու, ազիտութեան խաւարէն ազատելու, վերածնութեան եւ քաղաքակրթութեան ակնկալութեամբ աշուրնին դէպ ի Սուրբ Լուսաւորչի Աթոռ ուզղած ատենը, ահա Տէր Մատթէոս, Վեհափայլ Կաթողիկոսը, այս տարուան Մոսկվայի Ճորտքաց անուն օրագրի միջոցաւ (եր. 237-244. 253-260) « Հաստատութիւն ստուգութեան դաշանց բոլորոց, զոր Երասանտիանոս մեծ ինքնակալն եւ սուրբն Անդրեասրոս հայրապետն Հոռնայ տուա՛յ ինքն մեր Տրդատ քաղաքորին եւ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ հայրապետին » անունով երկու յօդուած կհրատարակէ :

Չգիտելով, ըստ ի սակաւուց, թէ այլ ընկերացոցս վրայ այս հրատարակութիւնս ինչ տպաւորութիւն ըրեր է, անոնց առջին ինչ արժէք ունեցեր է, փութամբ մերինը անկեղծարար յայտնել. վասն զի այսպիսի յիշատակարանի մը մեր եկեղեցւոյ գլխէն վաւերականութիւն ընծայելը կրկին նշանակութիւն ունի, մանաւանդ մեր օրովը, երբոր ներսի եւ դրսի թշնամիք այլեւայլ լէզէոններու բաժնուած՝ Լուսաւորչի քրտամբ հաստատեալ եկեղեցւոյ անդամները, ոմանք Հոռնայ ցուպին պակ պատասպարիլ կբարոզեն, այլք Փոտի քղանցից տակ հաւարել կջանան, ոմանք ալ Նոր աշխարհէն եկած նորակրօններուն պատուաստել կդիտեն, ամենքն ալ ամբաւհոգեոր եւ մարմնաւոր բարիք երազելով ու մեր ժողովըրդեանը խոստանալով :

Ինչ եւ վնի այլոց կարծիքը իրենց ազօթելու կերպին, ասդիէն անդիէն կրօնքի առուտուրով ինչք եւ պատիւ շորթելուն եւ հոգիինն ուղած ճամբամբին փրկելուն նկատ

մամբ, մեր, թէ և նուստ վարդապետ եկեղեցւոյ Հայոց, որպէս զի Հերոզիտիաները նորէն չկաքաւեն ու գլուխ մը խնդրեն, դեռ քննադատութիւնս չսկսած, կյայտ, նեւք և միանգամ առ յաւիտեան, թէ ըստ մարմնոց Հայկայ որդի գլուխ, ըստ հուստոց Լուսաւորչի ծնունդ, մեր եկեղեցին այլոց համեմատութեամբ մաքրագոյն եւ խաղաղասիրագոյն կճանաչեմք եւ քաղաքակրթութեան ու փրկութեան բոլոր պայմանները իր մէջը պարունակող թէ փառաւոր կեպեմք Լուսաւորչի, Սահակայ, Ներսիսի և Մեսրոբայ հետ դժոխք երթալ քան թէ Լեոնի, Փոտի և Լիւտերի հետ՝ արքայութիւն. և իբրև այսպէս, քրիստոնէութեան հիմն եւ հոգին սէր ըլլալով՝ կիրեմք անկեղծարար եւ անխտիր ամեն քրիստոնէայններ, ամեն յունադաւան, հռոմէական եւ բողոքական Հայեր, որոց ամեն հոգեւոր եւ մարմնաւոր բարեք կրարեմաղթեմք, այլ բնաւ չեմք վաւիագիր, որ կրօնական միաբանութեան պատրուակաւ մեր եկեղեցին որ եւ իցէ եկեղեցւոյ ազախին ըլլայ :

Ըստ որում 1,500 տարուան ազգային սրատմութիւնը, որ գրասեղանիս վրայէ, կվկայէ թէ այսպիսի միաբանութիւններէ մեր ազգը ծանրագոյն կորուստներ կրեր է. եւ այսուհետեւ ալ կրէ պիտի, եթէ նախնեաց ոմանց տկարամտութեան օրինակին հետեի : Արօնական դաւաճութիւնս տալէ ետեւ օրէ՞տք է քաղաքական դաւանութիւնս ալ տալ, այո՛, վասն զի քրիստոնէաց և վարդապետ ըլլալէս յառաջ մարդ գտեղծուեր եմ, մանաւանդ հայ մարդ : Արդ իբրեւ Հայ կփափագիմ, որ ազգս ոչ միայն ազատ ըլլար, այլ եւ իր հայրենիքին ինքնիշխան տիրէր,

բարագրական հրահանգներով ծաղկէր, աշխարհաշինութեամբ իրաջէր, դինուորական և ընտանեկան առաքինութիւններով նախանձելի ըլլար, մարդկութեան օգտակար անգամ եւ իր նախահօրը արժանաւոր ժառանգվերջապէս կրագրեմադթեմ որ իր բազմաթամանակեայ ստրկութեան դարչութիւնը ճանաչելով՝ ինքն ալ ցանկար, որ յառաջ մարդկութեան նպատակին հովեմատ, ազատորէն անդրիլ . վասն զի Աստուած զմարդ ազատ եւ ինքնիշխանս տեղծեր է : Այս է ահա իմ քրիստոնէական եւ քաղաքական սկզբունքս . այսպէս ըլլալու են անուշտ ամեն հարազատ Հայոց, եթէ կցանկան մեր ազգի վերանորոգութիւնը :

Գամբ մեր ինդրոյն : Տասը տարի յառաջ մեր ու մեծահաւատ Ամիրայի մը մէջ, 1824 թուին, Ազաթանդեղոսի պատմութեան վերջը Պօլիս տպուած Դաշանց թուղթի, եւ ասոր նման շինծու բաներու վրայօք առարկութիւններ եղան, որ օրէ օր զայրանալով բաւական տարաձայնութեան տեղի տուին : Մեծապատիւ Ամիրան իր բոլոր կեանքը ճարտարապետական արուեստին նուիրած ըլլալով, եւ ըստ օրինակի այլ ճոխերու մեծահաւատութիւնը իրեն անպհական ստացուած կարծելով, այլոց անեխր եւ անտեսանելի հաւատքը իր նիւթական և տեսանելի լարովը, չգիտեմ որմէ, չափելու ազատութիւնը ստացեր էր . թէ և մեծահաւատ Ամիրան հնախօսութեան, քրիստոնէական և քաղաքական պատմութեանց, ազգային և արտաքին մատենագրութեանց, եկեղեցւոյ ընդհանուր եւ մասնաւոր վարդապետութեանց, վերջապէս, հին և նոր շեղուայ կարեւոր եղած հմտութիւնները այլոց

աւշքով կարդացելը՝ այլոց խելքով ալ կանդէր, թէ այն
տպած Ղաւշանց թուղթը, Աւետարանի ակէս, վաւերա-
կան է և ընդունելի. մեք ալ թէև կընդունէինք Տրդա-
տայ և Այսասամարիանոսի մէջ քաղաքական դաշնագրու-
թեան մը գոյութիւնը, սակայն կանդէինք, թէ այն տպածը
ստակալի սուտերու վիճ մըն է, թէ անհիկայ ծայրէ ի ծայր
անձտանի և անհաւատալի հոնգամանքներու շղթայ մըն
է, թէ անոր մէջ այնչափ տող եւ բառ չկան, որչափ
վերագրման, և, հետեւաբար, թէև ներելի է Ամիրայի
մը ընդունիլ զայն իբրև ևախնեայ հարազատ գործ, սա-
կայն սրատմագէտ, հնագէտ, բանասէր, լեզուագէտ,
եկեղեցական աւանդութեանց հմուտ, և որ աւելին է,
ողջամիտ և ճշմարտասէր անձ մը, ևս անց իր արժանա-
ւորութիւնը տարնակոխ ընելու չկրնար իբրև անխարդախ
և նախնի դարերու յիշատակայրան ընդունիլ զայն ու ի
արականօք հարկին, անոր վրայ յեմուլ :

Այս առարկութիւնը, ինչպէս իր բնութենէն կհետեւի,
զարդ հնագիտական խնդիր մըն էր, որ Աթողիկոսի,
Աինօղի, Պատրիարքի, նաև Եռլղանի ճարտարասպետի
որոշման, ընդունելու թման կամ շընդունելութեան հետ
յարձակութիւն չունէր, անոնց իրաւնասութեան շրջա-
նէն յոլորտփին գուրթ ըլլալով. սակայն մեծահաւատ Ա-
միրան մարդկային տրամաբանութիւնը անբաւական հա-
մաբեղա՛լ այնպիսի տրամաբանութեան մը սիրեց հետեւիլ,
որ իրաւունքը միշտ զօրաւորին կուայ : Թիւրքաստան,
այս բանաստեղծութեան յաւերժական ասպատանարանը,
արդարև յաղգրանէ հետէ՝ ուրիշ տրամաբանութիւն չէ
էնչափք. ուր ըրիտ ոյժը և փայլուն մեծապը սուենայն

Հայ համարուեր էն , եւ օրէնքը , իրաւունքը , նաեւ մարդկային արժանաւորութիւնը՝ ոչինչ : Ըստ այսմ տրամարանութեան մեզի պէս նուաստ եւ պանդուխտ վարդապետի, ճարտարապետի նման ճոխ Ամիրայի, որոյ ականճները մանկութենէ ի վեր ծառայ եմ բաւերու սովորած էին , պատմական եւ հնագիտական խնդրոյ վրայով , դիմադրութիւն քնելը թերահաւատութեան անըւր յանցանք համարուելու էր , մինչեւ ժողով գու մարել , յիշատակարաններ պատրաստել , պատրիարք , քարոզիչ , սեղանաւոր համախմբել , յուսալով , քրէական յանցանքս առանց պատասխանս ըսելոյ , դատապարտել . բայց ժողովը, զիստք Կոստանտնուպօլսի պատուելի ու սուրմասկանացը , Ամիրայի ակնկալութեանը ներհակ վսխճան ունեցաւ : Արդոյ եւ գիտնական պարզապէս Մկրտիչ Մովսէսն , Զօրայեան , Աթուռ Էֆէնարի , Քալուատ Կոստանեան եւ այլք անվեհեր համարձակութեամբ իմ կարծիքս պաշտպանեցին :

Այն ատենէն ի վեր կտուէր երբեմն երբեմն , թէ ճարտարապետեանները , որոցմէ մէկն էր Օրբնագիւղի քարոզիչ Տէր Մատթէոս արհին , սցժմեան Ա Եհափոտ Աթողիկոսը , պատմական եւ վարդապետական մտտեաններ կըրբրեն Ամիրայի կարծիքը ուժովցնելու համար :

Այսպիսի առարկայից վրայ ճշմարտութիւն հողւով խորն դիր յարուցանելը լուսաւորեալ երկիրներու մէջ ձեռնհասներու միայն պահուած է . ուր համեառ բանասէրը նախապատիւ նախարարի , ծայրագոյն սպարապետի , նաեւ պապի կողէն ծնած կարդինպի հետ ազատօրէն

վիճելու իրուուներ ունի, որ եւ մեծամեծ ու անպատմելի տրդիւնք ուլ ունեցաւ՝ հիւանդոտ երեւակայութեան հետարու ան՝ հազարումէկ ամօթալի պատրանք երեւան հանելով, տգիտութեան և դիւրահաւանութեան կանգնած վիթխարի աշտարակներ կործանելով եւ քննադատութեան (կրիտիք) ջահով բանականութիւնը զինելով՝ այնպէս հոց եւ տրոպ գրուածներու մէջ ճեմել տալով : Մեր մէջն ալ, եթէ չեմք ուզեր մարմնով իննեւտասներորդ դարու մէջ սպրիլ ու խելքով՝ միջին դարու, այսպիսի խնդրոց քննութիւնը եւ լուծումը միայն ձեռնհաս ու սուսնականներու թողլու էր և ոչ թէ անձեռնհաս ճոխերու կամ բարձրաստիճան անձերու, որ իրենց թիւը կարծիրը ոսկի հորթին կոթնցունելով՝ ամեն խնդրոց մէջ կենտուին, ամեն բան իրենց հաճոյիցը համեմատ կորոչեն, տաղանդը և աշխատասիրութիւնը կարհամարհեն, ազատութեան ու ճշմարտութեան ոգին կարաննեն, բանասիրութեան ձգտումը ու ճիգը կխողեն, քննադատութեան և յառաջադիմութեան առջև թուժքեր կկանգնեն ու մեր քաղաքականօրէն թշուառ աղղը հոգւով և մտօք ալ կթշուառացունեն :

Արդէն տասը տարի մեր վիճարանութեան վրայէն անցեր էին . ճարտարապետներ գրաւոր բան մը չհրատարակեցին անոր վրայով, որ մեք ալ գրով պտտասխանէինք : Այն ինչ վէճը մեք մոտցած կհամարէինք, ահա Տէր Մատթէոս Աթողիկոսը կնորոգէ, որով եւ զմեզ ի սլաւասխտնագրութիւն կատիպէ : Եթէ այս հրատարակութիւնը իւր Սրբազնութիւնը կաթողիկոս ըլլալէն յառաջ ընէր, մեր հսկածաւութիւնը կանոնաւոր կեր-

պիս կրճար շարունակիլ և լուծուիլ մէկը զմիւր կան-
դելով: այժմ, որինքը կաթողիկոս է, և մեր՝ վարդապետ,
քննադատութիւնը այլ կերպարան կառնու: Այժմ նորին
Սրբազնութիւնը կամի համանգամայն դատախազ և դա-
տաւոր ըլլալ: այսպիսի արտօնաւորութիւն չեմ ընդու-
նիր և ցվերջին բնիոն անոր դէմ դնելու պատրաստ եմ:
Առ այժմ ուղղութիւնը մեզ չներկր առանց ակնկրեւ
ապացուցի նորին Ա եհատաւութեանը արծախի դիտա-
ւորութիւն քննայել, և բոկոքել այդ Հոց գրագէտս: Իւր
Սրբազնութիւնը օրագրութեան անպարէզը իջնալով,
ամեն բանաւորի իրաւունք տուեր է իր նրաշտապանաձ
փաստը քննադատութեան տակ ձգել: Ահա ալ, որ
կաթողիկոսն ու վարդապետն մէջ եղած տարակայն-
ութիւնը կճանաչեմք, ներկայ քննութիւնս ձեռնարկելով,
ոչ մեր հմտութիւնը ցոյց տալու, ոչ ալ ողորմելի վիճա-
բանութեան հաճոյքը ունենալու համար յանձն կառնումք,
այլ վասնզի վարդապետն և կաթողիկոսն վեր մարդկու-
թեան իրաւունքը կճանաչեմք, և ամենէ վեր՝ ճշմարտու-
թեան նուիրական իրաւունքը, որոյ առջև խոնարհելու եմ
եւ կաթողիկոսն եւ վարդապետն եւ ամիրայն եւ հրեշտակ:
Սրբազնագոյն կաթողիկոսը Ս. Էջմիածնի արեւնաճոխ
գրատունը և Ռուսիական Հայաստանի այլ վանօրէից
գրադարկերը իր տեսչութեան տակը ունենալով, եթէ
հագար յիշեալ Դաշանց թղթոյ, երկոտասաներորդ
կամ Ռենկոթեանց դարէն յառաջ գրած հարազատ
օրինակ մը գտնել և հրատարակել, անշուշտ, շնորհա-
կալութեամբ ընդունէինք պիտի իր հասարական փոյթը.
Վասնզի անով մեր պատմութեան կարկածելի կետերէն

մէջը կրասարեք, կամ թէ Ազոթ անդեղեայ ճարտար
թեան հնարոյն օրինակ մը, 700 տարի յառաջ գրած
եքեւան կանէր հանդերձ Գաւանց թղթոյ պատճենոցը
ասով ալ դարձեալ կարելոր ճարտարութիւն ըլլան կրասար
տարւոյն պատճենութեանը, կամ զի թ տարած Գաւանց
թուղթը բնութեան տակ ձգելով, և, անոր վաւերա
կանութեանը Զատագոյնութիւն գրելէն յառաջ, ըսէր
թէ անդ որ կատարները նոսրեաց հարազատ գործ կե
րելին, օրերը ի յետնաց ներմուծեալ, ասով ալ իր ճա
նարտասէր հոգոյն հրասարակական սկայութիւն մը
ասում կրկնը: Այս բաններէն և ոչ մէկը բրտած մէկէն ի
մէկ կաթողիկոսական կանգակով մեր գրողիսաց ընդու
նկրութեանը առաջարկեց պնդախառասակայօզ գրում
մը, որ խոսան ի խոսան վրիպակայ ամբարտակ մին է
որպէս հայերէն ընդ ծայրէ ի ծայր բորոտ է, որպէս պատան
կան հանասութիւնները ամեն տողի մէջ կարգազգի աչ
քին կզարնեն, որպէս մէջ անխտր գործածուած Գաղտե
րէն, Թիւրքերէն, Թարարերէն, Աջարերէն բառերը
որոնք Ազոթ անդեղեայ դարուն համեմատութեամբ
շատ նոր են և անոր հարազատութեանը զէմ կրողներն
կարելի է դիւրաւ յանձն առնուլ մեր նուաստը դարուն
մէջ պնդախ շոշափելի և զգալի պատրասէք: Հոսքաւ օր
է, ասանց ծուրը ըզլաւ, նսեւ կաթողիկոսի մը ըսել
« Առէք Ռեիթ առեանց պատրանքը, և կերէք իրեր
կրասարքի գործ »: Եթէ ամեն Հայ Կոտրանտին կա
տակեցիէն սկսեալ մինչև Գերասատի Զատուն, ա
մենց միաձայն ընդդռնին զայն իրեր նախեաց հարազատ
յիշատակարան, մեր նուաստութիւնը տակաւին բողբոխ

պիտի ամենուրեք է մ' թէ անիրայ խարդախեաց է. թէ և
1091 եպիսկոպոսաց, կաթողիկոսաց, ամիրայից, պապից,
կաթողիկոսաց հնքովն ալ վաւերացուած ըլլաց, վասն զի ըստ
համարիմ Թովմայի պէս յամր հաւատալ ու երբէք չորապ
նալ, քան Պետրոսի պէս զի ըստ հաւատալ և ատմամբն
ուրանալ :

Նախ այս հաստատեմք, որ Ագաթանգեղոսայ պատ
մութեան հնագիր օրինակներէն, այսինքն տակէ 700
տարի յառաջ գրուածներէն, եւ ոչ մէկը այս Գաշանց
թուղթը կազարուեալ է : այսպէս է Պարիսի գրատան
օրինակը, որ Հայոց ՁԳ. (703) թուին Գիլեմ քաղաքը
գրուած է : այսպէս է նաև Վենետիկի ՁԳԹ (799) թուին
Դերջան գրուածը : այսպէս ալ լիլալու երթ. Էջմիածնի,
Ստյ. Երոստաղէմի և այլ գրատանց հնագիր օրինակները,
որոնք մեծ արարբառ կաղաղակեն, թէ այս Գաշանց գիրը
մետասաներորդ գարէն յառաջ անծանօթ էր Հայոց
Երկրորդ Վենետիկի Միսիթարեան Հարքը յանկապէս
կիկայեն Գաշանց թուղթի խանգարուած ըլլալուն : այս
պէս գրելով 1835 թուին տպած Ագաթանգեղոսայ
պատմութեան յառաջարանին մէջ, եր. 14, « Յօանկայի
» էր և քննեցուած մի հարազատ և անխորհրախ գրևա
» խակ խանգարելոյն գայեարիկ գրորոյ դաշանց, ունեղ ի հին
» եւ ի վուերական Ս. օրինակիս Փարիզեան, յորում
» շիք գիտակին, որպէս եւ ոչ ի Բ. օրինակն հնագիր գրևա
» ի ՁԳԹ » : Ըսել է որ Միսիթարեան Ուխտն ալ այս
Գաշանգրի խանգարեանը նկատմամբ մի եւ նոյն համո
պումն ունի ինչ որ մեք : Անցնիմք ուրիշ կարևորագոյն
գիտելեաց :

Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը Ս. Լուսաւորչի Հոռո՛
 երթալը, անոր Ս. Սեղբեստրոսի հետ անժխտելի երդմանք
 դաշինք դնելը ապացուցնելու համար քանի մը Հայ և հա-
 յակոթոնք քանի մըն ալ սղլազգի և այլսիրոն մատենագի-
 րերու գիրք-ու համար եւ գլուխ ի մէջ կրերէ Ճուաքաղի
 240 երեսը : Այլ որպէս զի արդոյ հասարակութիւնը
 աղէկ համոզուի, եւ ամեն բարեմիտ մարդ ակնեքեւ տես-
 նէ, որ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի հնարած անժխտելի
 երդմանք դաշինք դնել խօսքը անոնցմէ եւ ոչ մէկուն մէջ
 կայ, և թէ մեր քանդիկայ մերժելու ստիժը ոչ կամակորու-
 թիւնէ ճշմարտութեան դէմ, ոչ ողի հակառակութեան,
 կամ ըստ Տէր Կաթողիկոսին անտեղի կարծիքական խոր-
 հույզներ եւ կողմնակցութեան կիրք : Ասոր համար կատի-
 պիմք նորին Բարձր Սրբազնութեան ցցուցած հեղինակ-
 ներու ոչ թի երեսահամարը, այլ բուն խօսքը շարել հոս,
 որպէս զի ամեն հայագէտ կարդայ, խորհրդածէ, տրա-
 մարանէ և եզրուհանցունէ :

Ահաւասիկ Տէր Կաթողիկոսի քվիկայ բերած հեղինակ-
 ներէն ստաղինը, որ է Չենոք : Այս մատենագիրը եր. 19³
 կրտէ թէ իր պատմութիւնը Ագաթանգեղէն յառաջ գը-
 բեր է . եր. 44 հարեւանցի ոճով այսչափ միայն կխօսի,
 « Իսկ Եղիազար եկեալ ի ճանսպարհին հանդիպեցաւ
 որոջն Պրփրիի և Տրդատայ . և խնդացեալ յոյժ դար-
 ձաւ զկնի նոցա մինչև ի Հոռո՛ քաղաք » . եր. 40 յաւելու
 միայն Տրդատայ համար խօսելով « Ի ժամանակսն յայ-
 նոսիկ լուր եհաս ի դուռն արքայի (Տրդատայ) թէ Կոս-
 տանտիանոս կոչսրն հաւատոայ ի Քրիստոս Աստուած .
 և դադարեցոյց զհալածանսն եկեղեցեաց քաջութեամբ »

կայեալ պիտազաւորութիւնն . Ապա խորհուրդ ի մէջ
 առեալ զնալ ի դուռն կայսեր վասն զնելոյ դաշինս իս-
 դադութեան ի միջի » : Դարձեալ էր . 43 . « Եւ ինքեանք
 յառաջեալ զնացին , բազում աւուրց ծթեւանօք զանց
 սունէին , մինչեւ հասին ի Հոռոմ քաղաք . և անդ կացեալ
 սակաւ աւուրս՝ դարձան մեծաշուք պատուով » : Ա՛ր-
 ջապէս էր . 49 . « Այս ամենացն գործեցաւ ի գալ նոցա ի
 Հոռոմայ » : Ահաւասիկ տե՛ժիտեղիկ երդմանք հաստատեալ
 Դաշանց բորոյն կրօնասեփանոսի եւ Տրդատայ, Սեդրե-
 արոսի եւ Լուսաւոր յայ մէջ : Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի
 բերած առաջին և ամենակին վկան, որոց չորս հասած
 ներուն մէջ մէք և այլ ամենայն հայազգէսք Կաստանտի-
 անոսի եւ Տրդատայ մէջ դրած խաղաղութեան դաշինքէ
 զատ ուրիշ յիշատակութիւն չենք կարգար, այսինքն
 սցնպիսի դաշն, զոր մեր կուսպաշա թագաւորները անկէ
 400 տարի յառաջ, ըստ հարկին դրեք էին Հոռոմայ Հա-
 սարակապետութեան և կայսերայ , Պարսից , Վրաց և
 այլ ազգաց հետ : Բուզանդարան , էր . 125 :

2. Տէր Կաթողիկոսը Չենօբէն ետև Խորենացիի Բ-
 Գիրք, չորրորդ գլուխը յառաջ կրեքէ ի վկայութիւն ան-
 ժրխտելի երդմանք հաստատեալ Դաշանց բորոյն : Այս
 պատկառելի հեղինակը բանադով՝ այսչափ ինչ միայն կը
 կարդամք հոն . « Ընդ հանգ չեն Եսայոց, արքայի Պար-
 սից , ի պատերազմացն և ի գնալն Տրդատայ ի Հոռոմ առ
 սուրբն Կոստանտինոս » : Ասկէ զատ ուրիշ բան չկայ
 Խորենացիի երեք գրոց մէջ, այսինքն ոչ 79,000 զօրք
 Տրդատայ Հոռոմ երբայր , ոչ Ա. Լուսաւորի անոր ուղեկից
 բըրայր , ոչ Սեդրեարոսի անուեր , ոչ ալ անոնց մէջ ան-

Ժխանչի կրքանակը գալն դրուիչը : Չորրորդ և հինգերորդ դարուց մատենագիրներէն յէկէն իսկ ԵՏԻ Կաթողիկոսը մեռաւսանելորդ դարու Ստեփաննոս Ասողկ պատմա գրին կանցնի, որմէ, ինչպէս և վերոյիշեալ երկուքէն, աււղ, իզուր վկայութիւն կինտուէ յապաղոյց անժխանչի երդմանք հաստատեալ Դաշուց քրքոյն : Դժբաղտութար անոր մէջն ալ Խորենացիէն տարբեր բան մը չեմք կար դար, որ ահա, եր. 51. « Այլ իցեալն Տրդատայ Ի Հոռն առ տորքն Կրտսանտիանոս նխ թէ չարիս Եապուհ իվե-րայ մերոյ աշխարհիս » : Ասկէ զատ այս պատմագրի մէջ այլ անկարկութիւն չկայ ամենեւին, որ ինչ եւ իցէ կեր-պիւ Արթուրնագոյն Կաթողիկոսի բնարանին ձեռնառն ԸՄՄՅ :

Երեւի թէ ԵՏԻ Կաթողիկոսը Խորենացիի Գրիգ Գ զուի Ե. բուն իմաստին ներհակ իմաստ կրնձայէ, որ եթէ գրուածին պէս կարդացուի ու հասկցուի, բոլորովին մեր համոզումը կարդարացունէ. այսինքն է, քաղաքական դաշնադրութիւն մը Կրտսանտիանոսի և Տրդատայ մէջ, որոյ պայմանները հաւանականաբար պիտի ըլլային, 1. Հայոց Տէրութիւնը տարեկան հարկ մը տար Հռոմայեցուց. 2. անոնք ալ իրենց գործովը պաշտպանէին Հայաստանը Պարսից դէմ : Ասիկայ յայտնի կերեւի որոյն Արգանիսի, Լուսաւոր շայ որդւոյն, առ Կոստանա կայսր, Մեծ Կոստանտիանոսի որդին, գրած նամակէն, որ է այս. « Թո՛ւ լիցի քեզ պայման հորն քոյ Կրտսանտիանոսի, որ տու մերում քազաւորին Տրդատայ (ուր Լուսաւոր չի և Սեղբեսարոսի անուններ չեն յիշուիր), և մի տացեա զաշխարհն քոյ (իմա Հայաստան) Պարսից անուստուած ից :

այլ օգնեցես մեզ գործք թագաւորեցուցանել զորդի Տէր-
 դատոյ զԽոսարով» : Կոստանտն կայսեր օրտոտախանը այս
 նամակէն աւելի կհաստատէ մեր ենթադրութիւնը , վասն
 զի անոր մէջ ուշադրութեան արժանի հետեւեալ տողերս
 կհարդամք . « Յգոտոո ինքնակալ կայսր Կոստանտոս .
 Մեծի Վրդանիօի եւայն . Առաքեցի Ձեզ գոր յօգնա-
 կանութիւն եւ հրահան քաղաւորեցուցանել մեզ զԽոսարով ,
 զորդի արքային մերոյ Տրդատոյ . որպէսզի բարեկարգու-
 թիւն հաստատեալ , մեզ ծառայեայիք հաւատարմու-
 րեամբ » : Թո՛ղ արդ ամեն բարեկրամ կամ թշնամի , բայց
 ողջամիտ եւ հաջօգէտ անձեր այս թղթակցութիւնը ուշի
 ուշով կարդարէն ետեւ , լսեն անկեղծաբար թէ Հայոց
 կողմէն ծառայութենէ զատ , ու Հռոմայեցւոց կողմէն զօրու
 օգնականութենէ զատ ուրիշ բան կա՞յ արդեօք անոր մէջ :
 Ինչո՞ւ ուրեմն Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը անոր բուն
 իմաստին ներհակ իմաստ ընծայելով կրուելու գրել այս-
 սէն , եր . 240 , թէ « Այս սիրակցութեան եւ ուրախա-
 կցութեան մէջը տակաւին մէկզմէկէ անձամբ եւ տեղով
 չի մեկնելով (կարդա՛ չմեկնելով) միաբան եւ միասիրտ
 հաստատեցին այս դաշանց թուղթը հոգևորական եւ քա-
 ղաքանիս իրաց եւ դիպուածոց եւ գործողութեանց վրայով
 առհմաններ եւ օրէնքներ դնելով . վասնզի այնտեղ հանդի-
 սացեալ էին գլխաւորապէս երկու բազմարդիւն (առաջ մէկ
 ստորակէտ կալակսի) առաքելայաջորդ սրբադասն եւ գեր-
 ընտիր հայրապետներ , այսինքն սուրբն Սեղբեստրոս
 (մէկ ստորակէտ կալակսի) հայրապետն Հռոմայ եւ սուրբն
 Գրիգոր (մէկ ստորակէտ կալակսի) Հայրապետն մեր .
 (միջակիտի տեղ ստորակէտ դնելու է) » եւ երկու սատուա-

Տասը և մեծահարատ թագաւորը, Աստուանդիանոս
 (կարգած Աստուանդիանոս, ըստ որում Աստիներէն անունն
 է եւ ամեն ազգի մէջ տէր գլուխ) եւ Տրդատիոս : Յան-
 կոյի էր սարսքէն որ նորին Անհամատութիւնը հաճէր
 ցոյց տալ թէ ուստի՞ (ըստ որում դաշնագրի մէջ այն-
 պիսի բաներ չկան) քաղեր է հոգևորական իրաց վրայդդը-
 ուած անհմանկեր ու օրէկքները : Գարձեայ ի՞նչ պատ-
 ճատաւ Անգլոսարտոին բազմադիակ և գերդևորի անա-
 կաններ կրնձայէ : Մեր 14 էն աւելի Յոյն եւ Աստին ին-
 ու նոր եկեղեցական պատմագիրեր կարդայինք, եւ ոչ
 մէկուն մէջ այսպիսի փոշոյուն անականներ գտանք : Անգ-
 բեսարոս, արդարեւ, զարկեչտ եպիսկոպոս մըն էր, որ
 շատ ծեր Հատկայ եկեղեցւոյ հովիւ կորդուելով՝ ամենե-
 ՛ւին նշանաւոր գործ մը չըրաւ, այսպէս է նաեւ Աբրիտ
 Տէօրիի, Բրիտանոնէութեան պատմագրի վրայութիւնը, և
 զոր ուզողը կրնայ հոն կարդալ, Հատոր Ա. էր. 43 :

Արբազան Այսթոքիկոսը կը պրոնաակէ «որոնք յայտնի
 կերեւին ազատամիտ բանասիրաց առջեւ, երբ որ առանց
 կրից կարդարու ըլլան այն դաշնաց բուրբը՝ (բաւթի տեղ-
 ստորակէտ վարելու է մեր ուղղագրութեանը համեմատ),
 որ գրած է Տրդատ թագաւորի աստենադպիրն՝ ստորագ-
 պատառնն Ագաթանգեղոս : Այս գրքին վերջը կը տես-
 նուի՝ երէ հուսատարիմ գրիչէ օրինակուած ըլլայ և երէ
 առանց կոյմնակցութեան տպուած ըլլայ : »

Ճարարդի 237 երեսը կգրէ Արբազան Այսթոքիկոսը
 թէ Աստուանդիանոս եւ Անգլոսարոս տուեր են այն Գա-
 շանց թուղթը Տրդատին ու Առատորչին. արդ էր. 241
 կգրէ թէ Ագաթանգեղոս գրեր է դայն : Այս կրկին հա-

կատուութիւններէն որս՝ ան հաւատամբ որպէս զի սխալ
կարծիք չունենամք, ծուռ մեկնութիւններ չտամք, մե-
ծահաւատ ըլլամք: Այս Թէ Ճանիկ ամիրայի տպել տու-
ած դաշանց գիրը հաւատարիմ գրիչէ օրինակուած է՝ Թէ
չէ կամ առանց կողմնակցութեան տպուած է Թէ՝ չէ,
ի՞նչպէս կարեմք այս ընտրութիւնը ընել. որու՞ դիմեմք,
որու՞ հարցնենք անոր հաւատարիմ օրինակը ստանալու
համար. մի՞թէ Արբազան Աթողիկոսը իրեն էական,
առաջին եւ վերջին պարտք չսեպել քուրքախօս, քարարա-
դօղանց, արարաւնայնաց, գաղղխարարքօտ, միտլ բանիւ
այս բարեւական բանդադուշանքին ջատագովութիւն գը-
րելէն յառաջ, անոր անխարդախ եւ հայերէն ծրինակը
տեղ մը գտնել ու հրատարակել, որպէս զի ամեն ողջա-
միտ բանասէր անոր հարազատութեանը վրայ վստահե-
լով՝ ընդունէր անկասկած իբրեւ նախնեաց արժանահա-
ւատ յիշատակարան. մի՞թէ Արբազան Աթողիկոսը
չգիտէր, որ, եթէ Ատտաբնտիանոս մերայնոց հետ այս-
պիսի դաշինք դնելու լըլար, ատենադպիր ալ ունէր,
նօտար ալ, քարտուղար ալ, ու Ագաթանգեղոսին պէտք
չունէր. մի՞թէ Արբազան Աթողիկոսը չգիտէր, որ
Հոռոմայեցւոց դիւանագրութեան ոճը ծայրագոյն կատա-
րելութեան հասեր էր Յզոտոտօփ եւ անոր յաջորդաց
օրոյր. եւ այս ոճի գլխաւոր յատկութիւններն էին ճշդ-
տութիւն, պարզութիւն, համառօտութիւն, ինչպէս անոնց
այլ տէրութեանց հետ դրած դաշինքէն կտեմնուի. ընդ
հակառակն, իրմէ ջատագովեալք, անահաւատքսր խօսե-
լով, ոչ գիւնագրութիւն է, ոչ քաղաքական դաշն, ոչ
խաղաղութեան սխառ, ոչ արեւտրոյ պոյցմանագիր, ոչ

մարգարէութիւն, ոչ պատմութիւն, ոչ աշխարհագրութիւն, ոչ վկայարանութիւն, ոչ գուշակութիւն, ոչ յայտնութիւն, ոչ պարզեւազիր, այլ անճոռնի անդունդ մը, որու մէջ ամենայն բանի կտորներ կան եւ ամենեւին, ամբողջ բան մը չկայ, որու ամեն անուն կպատշաճի, բայց և ոչ մի անուն սեսլհական :

Այս կարծեցեալ Ռաշնագիրը կսկսի նախ յոգնակի թուով յանուն Ամենասուրբ Երրորդութեան, իբր կռակ կայսերական . քիչ մը վարը Եւսերիոս պապը Սեղբեստրոս կըլլայ (որ յայտնի վրիպակ է) . ապա Տրդատայ եւ Լուսաւորչի Հոռոմ երթալու պատմութիւնը կընէ . անկէ ետքը անոնց ուխտագնացութիւնները, խրախճանքը եւ կոչուները, ասկէ կցաթկէ յանցաւորաց ազատութիւն տալուն, ապա Խաչափայտի յիշատակութիւնը կընէ (որ դեռ չէր գտնուեր), Քրիստոսի արիւնը մելանի տեղ կը վարէ, և հեթանոսութեան օրէնքը կհաստատէ, այսինքն զսիրելին սիրել եւ զստելին օտել . Նոյեան տապանի շինութեան պատմութիւնը կընէ, Սագաստան եւ Դեմաստան Հռոմայեցոց երկիր կդարձունէ, (որոց երբէք Հռոմայեցիք չտիրեցին), Տրդատ բոլոր Ասիոյ և տիեզերաց թագաւոր կկարգէ (ասոր նշանախեցն անգամ պատմութեան մէջ չկայ), Դարբանդ Հռոմայեցւոց տակը կընէ (որ Արարաց օրովը այս անունը առաւ, այսինքն Կոստանտինոսէն 350 տարի ետքը), Տրդատայ որդի Խոսրովը օտար ծխով մը Կոստանտինոսի որդւով կը պսակուի, Բեթհեղէմ քաղաքը և Կապադոկիա Տրդատայ կտայ . հոս յոգնակին եզակիի փոխուելով, տեսիլք եւ յայտնութիւններ կպատմէ (թերևս Կոստանտինոս

յանկարձ մարգարէ ոսկան հոգի տուներով), Սրշակունեաց
անկումը, Հայոց զերութիւնը կզուշակէ, անոնց փրկու-
թիւն կխոստանայ իր ժառանգներէն (որոնք հակա-
սակը ըրին), Լուսաւորչի Հոռմ գործած հրաշքը կը
պատմէ ախտացելոց վերայ. Կապիտոլիոնի մէջ վիշապ
մը կսպաննէ Սեղբեստրոս, հատ մըն ալ Տրդատ կսպաննէ
միեղջերուի մի հետ (որ այն ատենը Հոռմ տեսնուած չէ),
զոր եւ Կոստանտիանոսին իբրեւ թիւնահալած թիւրա-
կէս կընծայէ, Կոստանտիանոս ալ Տրդատայ կպարգեւէ
Երուսաղէմէն Հեղինէի ձեռամբ բերուած խաչափայտը
(որ 10 տարի ետըը գանուեցաւ). սպա Լուսաւորչի
չարչարանաց պատճութիւնը կսկսի, Տրդատայ սիրահա-
րութիւնը կպատմէ Կոստանտիանոսի քեռ դստեր հետ,
անոր խոզ դաւնալը, բժշկուիլը, հաւատալը, Հայաս-
տանի մեհէնից բնկտումը, զեւերու Կապիլից ծովի հա-
րաւակողմը Հայաստանէն փախչիլը (երանի թէ իր խեւ-
քի ցնդեքն ալ հոս յիշէր), Վրաց հաւատալը, Տրդատայ
ձօպանաձիգ մենամարտութիւնը (որ Հոռմէն դառնալէն
յետոյ եղաւ), Կոստանտիանոսի Վանուր գետի ձախ
կողմը ըրած կռիւը եւ հոն լուսեղէն խաչ տեսնելը (այս
երեւումը Տիրեր գետի վրան եւ Հոռմայ մօտերը եղաւ),
Կոստանտիանոսի զրբխտոնեայս հալածելը, անոր բորո-
տիլը, Սեղբեստրոսէն լուսաւորուիլը (որք ամենայայտնի
սուտ են, ըստ որում Կոստանտիանոս Եւսեբիոս եպիս-
կոպոսէն մկրտուեցաւ Նիկոմիդիա իր մեռնելու ատենը),
գլխագինը կյիշատակէ (այսինքն խարան. այս տուրքը
այն ատենը դեռ չկար, ու Մահմետեանց գիւտ է, 400
տարի ետըը), Լուսաւորիչը, արգէն պատրիարք ըլլալով,

նորէն Սեղբեստրոսէն պատրիարք կձեռնադրուի (որոյ նմանը դեռ քրիստոնէութեան մէջ տեսնուած չէ), կըսէ որ անոր յաջորդները իրենց եպիսկոպոսներէն ձեռնադրուին (ասոր հակառակ Հայոց կաթողիկոսները անկէ ետեւ երկար ատեն Կեսարիա գնացին ձեռնադրութիւն առնելու համար, ինչպէս ամեն Հայ գիտէ), Լուսաւորիչը Սեղբեստրոսի գլխափոխուան կկարգուի եւ հրամանատու Երուսաղէմայ, Անտիոքայ եւ Աղէքսանդրիոյ ստորիարքայ (այս ալ հակառակ պատմութեան եկեղեցւոյ)։ Լուսաւորչին անտեղի տղայական գովութիւններ կտայ, Կոստանտինոսին սերորէք կծառայեն։ Սեղբեստրոս Լուսաւորչին կտայ Քրիստոսի փակեղը եւ Պօղոս Պետրոս առաքելոց երկու ձեռուրները (թէեւ երկուքն ալ Հռոմ կմնան), պարգեւներ կուզարկէ Վարազայ վանքին, (որ դեռ շինուած չէր)։ Ս. Յակոբայ վանքը Հայոց կտայ, (որ Խաչակիրներու ատենը Հայոց անցաւ)։ Սեղբեստրոս Լուսաւորչին կապելոյ և արձակելոյ կարողութիւն կտայ, (դոր 20 տարի յառաջ ստացեր էր ի Կեսարիա Ս. Ղևոնդէն) և այլն, և այլն, և այլն։

Ահա այս Բաշանց թղթի բովանդակութիւնը, որոյ տարերքն են ծայրէ ի ծայր աղճատաբանութիւն։ ահա այս ցուցանքաւոր Բաշանց թղթի ծուծը, որ, ինչպէս իր խառնամինթոր ոճէն, իր նիւթոց խառն իխուռն հոծութենէն կերևի, աւելի դեղին տենդով բախած ուղեղի ցնորք է, քան թէ ճարտար խաբերայի գիւտ։ որչափ թանձրամիտ և ռամիկ անձերու զարմանք կպատճառէ, այնչափ ալ և աւելի՛ կիրթ ճաշակաց և վարժմտաց զգուանք։ Գոնէ եթէ Բաղտասի Խալիֆայից

Հազար և մէկ գիշերի զուարճութիւնը և բարոյականը
ընծայէր անհիկայ, տակաւին, իբրև վէպ, մարդ, անգործ
ատենը, կարէր կարգաւ : Այսուհետև փոյթ չէ, թէ Վե-
հախայլ Արթողիկոսներ այսպիսի դանդաղմունք իրենց
ծիրանեօքը կծածկեն . բարեբախտաբար ճաշակը և ըն-
տրութիւնը ուրիշ հեղինակութիւն չեն ճանաչեր, բայց
եթէ գեղեցկի, բարւոյ և ճշմարտի :

Սրբազան Արթողիկոսը վերոյիշեալ երեք պատմիչնե-
րէն զատ չորրորդ մըն ալ ի մէջ կրերէ անժխտելի Ղա-
չանց թուղթը հաստատելոյ համար . այս վկաս է Եղիշէն :

1842 թուին Վենետիկ տպած Եղիշէյի պատմութեան
մէջ շոշափելի վրիպակներ և խանգարմանք պակաս չեն :
Անոր պատմական ընթացքի մէջ սրբապիլծ մատերով
խանգարմունք ընելու վկանալ Առատանուալօլիս տպած
Թովմայ Արծրունին է . ուզողը կրնայ հոն կարդալ . եր-
89 : Բայց և այնպէս գիցուի վայրկեան մը թէ Եղիշէյի
գրուածը այնպէս անապական տպուեր է որպէս հեղի-
նակի գրիչէն յղացեր և ծներ է . այլ կա՞յ մի անոր մէջ
ուղղակի կամ անուղղակի ակնարկութիւն մը « Կրասան-
տիանոսի, Սեղբևտրոսի, Տրդատայ և Լուսաորչի մէջ ան-
ժխտելի երդմանք հաստատած Ղաչանց բողոքին » : Եթէ
կան այնպիսի հոգետեսք, որոնք սրբոյ Վարդանանց առ-
թէողոս կայսր գրած նամակին խորհրդական մեկնու-
թիւն տալու շնորհքը ունին, կամ անոր յայտնի իմաստին
տակ դատանի իմաստ երևակայելու ձիրքը ունին, մեր
բազմամեղ նուաստութիւնը այդպիսի ձիրքէ զուրկ է :
Խօսիմք յայտնապէս . միթէ այս հայերէն նամակը եթէ
հայերէն կարդացուի, տակաւին մեր համոզումը չայնո՞ի

արդարացունէ, այսինքն ինչ որ ըսինք սրբոյն Վարդանիսի
առ Աստուանս գրած նամակին համար :

Նախ հարևանցի ըսեմք, որ յիշատակարան բառը ոչ
Հայոց, ոչ Յունաց, ոչ Հռոմայեցոց մէջ Դաշանց բողոք
կամ Ռիսա հաստատարեան չէ նշանակեր երբէք և չի
ալ կրնար նշանակել, ինչպէս Տէր Կաթողիկոսը կաճոյէ :
Ով որ կամի այս բառի ճիշտ իմաստները իմաննալ, թի՛ղ
կարգա Վենետիկ, 1837 թուին տարած Հայկազեան Բա-
նարանի Բ. հատ. 359 էրեսը : Ըսեմք երկրորդ՝ որ սրբոյ
Վարդանանց առ Թէոդոս գրած նամակին մէջ Արատան,
տիանոսի, Լուստորչի, Սեղրեւորոսի սեռակները չկան
ամենևին : Ըսեմք երրորդ՝ որ այն նամակին մէջ գրած է
Թէ Տրդատ Հռոմայ եպիսկոպոսոսպետէն Քրիստոսի հա-
ւսոքը ընդունեց (Եղիշէ. եր. 123), որ աղչատնեատու-
տիսիսոսարոս է, ապա թէ ոչ՝ Աբաթանգեղոսէն
սկսեալ մինչև Հ. Միքայէլ Չամչեանը, նմենն ալ սուտ
հաներու է, որոնք միարան կազատմեն թէ Ս. Լուսաւորիչ
զՏրդատ հաւատոքի բերաւ, մկրտեց և հաղորդեց. այս
ալ յայտնի է, որ քրիստոնեայ ըլլալու համար ասոնցմէ
անչի պայմաններ չեն պահանջուիր Քրիստոսի եկեղե-
ցոյ մէջ : Ինչո՞ւ ուրեմն Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը
այս տոնեաման վրիպակը յոնաներու կղարնէ և կճգնի մեր
անհամեմատ Լուսաւորիչը Սեղրեւորոսի ոտքը տանող
ու անկէ կաթողիկոսութեան կրկին ձեռնադրութիւն
առնել սուող դաշնագիր մը հաստատել, որ մեր նախ-
նեայ բողոքովին անձանօթ էր :

Ըսեմք չորրորդ՝ որ սրբոյ Վարդանանց առ Թէոդոս
ուղղած նամակը այն պայմանագիրերը կակնարկէ, զորս

մեր Թագաւորները Տրդատէն յառաջ դրեր էին Հռոմայի հասարակապետութեան և կայսերաց հետ, պայմանագիրեր, որ մեր երկիրը Հռոմայեցւոց պաշտպանութեան տակ կընէին, անոնց հարկ տալ յանձն կառնուին, անոնց զօրք մեր երկրի մէջ կալաէին, որոյ անջրելի ապայոցներն են Խորենացիի Գիրք Գ. Ժ. Ժ.Ա. Գլակ Զենորայ՝ 40 և 41 երեւները : Ըսեմք վերջապէս, թէ սրբոյ Վարդանանց նամակը « Յովնէփ եպիսկոպոս սու մեծանունդ Թէոդոս կայսր . . . որ խաղաղապէր մարդասիրութեամբ ձերով տիրէք ծովու և ցամաքի . և չիք որ յերկրաւորացս, որ ձերում անարգել տէրութեանդ ընդ դէմ դառնայցէ : Որպէս մեք իսկ ունիմք զանաստ յիշատակարանս (պատմագիր, արձանագիր, այլ ոչ բնաւ Գաղանց քուրք) զառաքինի ևսխնեացն ձերոց (և ոչ ևսխնեացն ձերոյ, այսինքն, Կոստանտինոսի), ունելով զԵջրոպէ անցիմք սիրեցիկ և Սսիացոց կողմանցն ի տակնուսացն Սերաց մինչև ի կողմանս Գաղերոսի . և ոչ որ գտաւ ստամբակեալ և ելանել ընդ ձեռն նոցա . և յայնչափ մեծ իշխանութեան՝ դաստակերտ մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհն անուանէին (դաստակերտ բառին մեկնութիւնը մէկը չկարաց տալ մինչև հիմայ, ըստ մեր գիտելոյ դաստակերտ այն աշխարհը կնշանակէ, որ թէև Հռոմայեցւոց դաշնակից և հարկատու՝ այլ Հռոմայ Յերակոտի իրաւարանութեանը տակ չէր, կայսեր կամքէն միայն կախուած ըլլալով) : վասնորոյ և ևսխնիկ մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սէրն Ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ անաւ յերկրիդ Յունաց . և ի ձէնք քագաւ .

տիրեալ տիրէր Հայրենի աշխարհիս » և Սուրբ Եղիշէյի յաւերջուցածը « Եւ իբրև յանդիման եղեն մեծի Թագաւորին , և ընթերցան զԹուղթ պաղատանայ Հայոց աշխարհին և գյիշատակարանս նախնեաց , բնագում մատնանք ի մէջ եկեալ ընթերցան , որ գնոյն տխտ հաստատութեան ի ներքս գտանէին » Տէր Մատթէոսին հակառակ են :

Ողջամիտ և պատմագէտ անձեր « գառաքինի նախնեացն ձերոց , ունելով զԵւրոպէ անցին և տիրեցին և Ասիացոց կողմանցն » խօսքը կարդալով երբէք մեծն Արստանտիանոս հասկնալու չեն հարկաւ . որովհետև անիկաց Ասիոյ մէջ թիզ մը գետին չտաւ . ոչ ալ առաքինի նախնեաց բառերովը՝ Թէոդոս կայսեր նախահարբը հասկնալու են : Մեծին Արստանտիանոսի ցեղը Յուլիանոս ուրացողի մահուցամբ վերջացաւ 363 թուին և յունիսի 26 ին . Թէոդոս ալ անոր հետ ազգականութիւն կամ խնամութիւն անգամ չունէր ամենեւին՝ գոլով ինքը Արիլիկեցի Թէոդոս զօրապետի թողը : Արստանտիանոսէն յառաջ Հռոմայեցոց սահմանը Ասիոյ մէջ ինչ որ էր նէ՛ անոր օրովն ալ նոյնը մնաց , ոչ պակսեցաւ , ոչ աւելցաւ :

Եւրոսոյէն Ասիա անցնող , և Հռոմայեցոց սահմաները Սերասովէ մինչև Գաղերոնի կողմերը ընդարձակող և Հայաստանի տիրող եղան Քրիստոսէ իբր 67 տարի յառաջ Լուկուլլոս , Պոմպէոս , Բենդիդիոս , Անտոնինոս , Աորբուզոն զօրավարները , որոնք սակաւ առ սակաւ ոչ միայն Եփրատայ ալ կողմը եղած Հայոց գաւառները շորթեցին , այլ և Արգարի օրովն ալ մեծ Հայոց վերայ սուրբ դրին , Երվանդ Բ. օրովն ալ Միջագետքը խլեցին : Տրայանոս նորէն վտարանջեալ Հայաստանը

նուածեց : Անկէ ետքը մինչև Տրդատայ հոր Խոսրովի օրը մեր երկիրը երբեմն ազատ մնաց Հռոմայեցւոց լուծէն , երբեմն նուածեալ . ամեն պատերազմէ ետև , ինչպէս բնդհանրական սովորութիւն է , դաշինք դրուեցան մերոց ու Հռոմայեցւոց մէջ , ու այնպէս խաղաղական յարաբերութիւնները սկսան :

Տրդատ , իր հօրը մահուանէն ետքը , երբոր 261 թուին Յունաստան փախաւ , Լիկիանոս կոմսին , Արտա և Դիոկղետիանոս կայսերաց դիմեց և ոչ թէ Արտասանտիանոսին , որ դեռ ծնած չէր (նա ծնաւ 272 կամ 274 թուին) . Տրդատ Դիոկղետիանոսէն , 286 թուին Հայաստանի քաղաքը կարգուեցաւ և ոչ թէ Արտասանտիանոսէն , որ 306 ին կայսր եղաւ : Տարակուսողը կրնայ կարգաւ Խօսրէնայցիի Պիղոբ Բ. 76, 77, 79 և 82 Պուխները : Տրդատ ոչ թէ Արտասանտիանոս կայսեր սերը շնչեթով Յունաստան փախաւ , այլ անկէ յառաջ եղած կայսրերուն , որոնք երբեմն Հայաստանի օգներ էին Պարսից դէմ . ուստի բնական տրամաբանութեամբ հետևեցունելու եւք , որ շնչատակարանք ետխնեաց , քաղաւ մատենաք բառերը Արտասանտիանոսի անունին չեն վերաբերիր , այլ անկէ յառաջ եղող Դիոկղետիանոս , Արտա , Տակիարոս , Տրայանոս և այլ կայսերաց և զօրավարաց կվերաբերին , ըստ որում անոնք էին , որք զՏրդատ թագաւոր դրին , զՀայաստան ազատեցին և դաշինք դրին Տրդատայ և այլ թագաւորաց հետ : Արովհետև շնչեալ նամակք Արտասանտիանոսէն յառաջ եղող Հռոմայ զօրապետները և կայսրերը կակնարկէ , անոր համար անհիմն է բոլորովին Վեհափառի չորրորդ փաստը :

Հոս տեղ կարևոր համարիմ չիչեւ Արքայան կաթո-
ղիկոսի մոռցած միւս ևս սրտամագիր, որ Արչակունեաց
օրովը մեր երկիրը կեցեր է ու այս դաշինքի քաղաքական
ըլլալուն կվերջէ : Այս պատմիչս է Փոստոս Բուզանդ :

Յորիանոս կայսրը կնամարզութեամբ Պարսից հետ
խաղաղութիւն կընէ 363 թուին, Հայաստանի հինգ հա-
րաւային գաւառները անոնց կտայ և Հայոց թագաւորէն
ձեռնթուփ կլինի. Ամիին Մարկեղոյին. ԺԵ. 9. Եւտրոպ.
Ժ. 17. որով և առջի անգամը կոստանտիանոսի և Տրդա-
տայ դրած դաշնագ ուխտը կպատռէ : Պարսիկները Յունաց
այլ ևս Հայոց օգնելու կասկածը չունելով՝ Հայաստան
կարշաւեն, կապականեն, կքանդեն, շատ գերի և աւար
առած, ընդ որս և Տիրան արքայն, Պարսկաստան կը
դառնան : Հայերը Յունաց վանութիւնը և իրեաց խեղ-
ճութիւնը տեսնելով՝ և Պարսից կրակապաշտութենէն
ու կատաղութենէն ստկալով՝ վերտաին Յունաց թագա-
ւորին կղիմեն յանձն առնելով « Զի ծառայեցնե նևս
հնազանդութեամբ, և շինիցի նս ևոցս քիկունք օգնականու-
քեան՝ խնդրել յիշխ ի քրնասևեաց ևոցս. . . զոր իբրև լուա-
կայսրն զիբսն զայնտիկ, մեծաւ փութով և բազում
պատրաստութեամբ ի խնդիր ելանէր իրին հասելոյ. և
օգնական և քիկունք շինէր աշխարհին Հայոց : Մանաակո-
ղի զուխտն չիչեւս զդաշնացն կոելոյ զերդնացն հաստու-
տաքեան միջնորդութեամբ ի մէջ կացսրն կոստանտիանոսի և
ի մէջ բագաւորին Տրդատայ եղեալ էր : Փոստոս Բուզանդ.
երեւ 54-55 :

Սուրբ Լուսաորչի և Տրդատայ ժամանակակից կամ
մերձաւոր ազգային վաւերական աղբիւրները անաչառա-

բար քննելով և անոնց մէջ անժխտելի երդմամբ Արատան, տիանուսի և Մեղրեստրոսի, Տրդատայ և Լուսաւորչի մէջ հոգեւորական իրաց համար դաշինք դնելոյ և ոչ ամենաիւրբր ապացոյց մը գտնելով, անցնիմք արգ միջին դարու մատենագիրներուն, որոց մէջ կլիչէ Սրբազան Կաթողիկոսը Յովհաննէս պատմաբանը և Ներսէս Ենորհալին իբրև վկայք :

Նախ այս ըսեմք, որ Հայրապետ մը աստուածաբանից ժողովի մէջ իր առաքելական աթոռը բաղմեալ՝ մէկ ձեռը Ս. Գիրքը, միւս ձեռը՝ եկեղեցւոյ սուրբ Հարց վարդապետութիւնը ունելով՝ եթէ հաւատոյ և կրօնի վերաբերեալ պարզ խնդրոց վրայ, իր աթոռակցաց համահաճութեամբ որոշում մը հրատարակէր, անոր հօտը պարտաւոր է զանիկայ անհաճութեամբ ընդունիլ, միայն թէ այն որոշումը Ս. Գրոց և եկեղեցւոյ վարդապետութեանց վրայ հիմնուած ըլլայ : Քայց երբոր Հայրապետ մը, թէև մեծահամբաւ և գիտնական, կրօնական խնդիրները մէկդի դնելով՝ գրականութեան, արտաքին գիտութեանց և արուեստից աստարէզը իջնայ, այնուհետև անիկայ Ֆիզիկայ վարժադեռէն, իբրև գրագէտ, մազի մը չափ տարբերութիւն չունի . այնուհետև ամեն բանասէր կատարեալ արտօնութիւն ունի անոր գրածը քննելու, դատելու, և գտած վրիպակները դատապարտելու յանուն ճշմարտութեան, յանուն բանականութեան, զորս ամեն բանաւոր էակի, եկեղեցւոյմանի և աշխարհականի, անխտիր բաշխեր է բնութեան Հեղինակը : Այսպէս է եղեր հին և նոր իմաստասիրաց դատումը, այսպէս ալ ըլլալու էր հարկաւ :

Ըսածս օրինակաւ բացատրեմք . մեր կաթողիկոսաց

Վէջէն Յովհաննէս Դրասխոնակերացին գրեթէ երեք հազար տարուան Հայոց պատմութիւնը գրեր է . սակայն ինքը 70 , առ առաւելն՝ 100 տարի ապրեր է : Նա իր ժամանակի իրողութեանցը կրնար անձամբ հասու ըլլալ , ստուգել և իր ըմբռնմանը համեմատ արձանագրել . բայց այս կերպիւ 50 կամ 100 տարուայ միջոցի իրերը հազիւ կարէր ստուգել , անդին 2,900 տարուան եղելութիւնքը քննելու ձեռնհասութիւն չունենալով , ըստ որում , դեռ ինքը աշխարհ չեկած , անոնք պատահեր էին . այնուհետև կպարտաւորէր իրմէ յառաջ երևցած մատենագիրներուն դիմել , անոնցմէ քաղել իր պատմելիքը , օրինակի աղա- գաւ , Խորենայիէն . սակայն այս ալ , անոր պէս , 100 կամ 120 տարի ապրեր է և իր ատենի իրողութիւնքը կրցեր է ճշդել , իրմէ յառաջ անցածներու ստուգու- թիւնն ալ Մարիբասին , այլ քուրմերու և Հեթանոս մատենագէտներու վկայութեանը հաւատալով ընդու- ներ է . այսպէս իրարմէ փոխ առնելով կերթան , կհասնին մեր ու ամեն ազգաց պատմիչները մինչև անզիր աւան- դութիւնը , կամ , դիւցադուաներու շրջանը :

Արդ , օրինակի համար , ենթադրեմք թէ Արեսոսի Լիւդայցոյ , կամ Աժդահակ Մարի սպաննողը Տիգրանը շէր , այլ ոք էր . սակայն այս բանս Մարիբաս Աինուէի մատենին կամ՝ ուրիշի հաւատալով ընդուներ է , իբրև ճշմարիտ , զոր Խորենային ալ Մարիբասին հետևելով է ընդուներ է . որոց հետևեր են Կաղանկայտուացին , Ուխ- տանէսը , Յովհաննէս Կաթողիկոսը , Ասողիկը , Վար- գանը և այլք՝ իրարու հաւատալով : Համարիմք թէ մեր օրովը Աժդահակայ կամ Արեսոսի օրովը դրուած հարա-

զատ պատմութիւն մը երևան ելլէր ու անոնց մաշք այլ
օրինակ պատմէր, մի՞թէ ասով մեք պատմիչները նե՛ն-
գաւոր համարուելու էին, ոչ բնաւ, անոնց հաւատար-
մութիւնը և յարգը այնուհետև ալ անարատ մնալու էին :
անոնց մեծագոյն պակասութիւնը իրենց թերի քննադա-
տութեանը տալու էր, որ արգարե հին ատենները շատ
դիւրին բան չէր :

Եթէ հազար կամ երկու հազար տարի յառաջ երկա-
թուղի, շողեհու, հեռագիր, կամ գոնէ կանոնաւոր
երթ և եկութիւն ըլլային այլ և այլ ազգայ և տէրութեանց
մէջ, անտարակոյս, շատ անցք տեղնիտեղը և ճշդիւ կի-
մարտէին և կարճանագրուէին : Եթէ հին ատենները
տպագրութեան արհեստը ըլլար, ու խրաբանչիւր մա-
տենագրի գործը իր ձեռամբը տպուէր, անչ՛ւշտ, այժմ
շատ մարդեր իրենց թանկագին օրերը տաժանեկի քննու-
թեանց չէին ծախեր : Եթէ հիները նորերու չափ ըն-
տրութիւն և նրբախոյզ քննութիւն ունենային, և եթէ
զարչելի խարդախութիւնը անմեղութեան սրատրուակը
իր վրան առնելով՝ ճշմարիտ մարգարէից դէժ սուտ մար-
գարէներ չհանէր, ճշմարիտ Առաքելոց և Աւետարանաց
գէժ սուտ աւետարաններ չհանէր, (որոցմէ շատերը
դեռ այլ և այլ քրիստոնէից մէջ կպտտին, ինչպէս են
Գորտոսակ, Աիրակոսակ, Պօղոսի տեպիլը, Ադամայ
տպաշխարութիւնը, Տիաթեկը, Քրիստոսի մանկու-
թիւնը, Օրհնութեան ճիւղ, Անթագչելի մատենանը,
Մանեայ շինած աւետարանի մեկնութիւնը և այլն և այլն
և այլն, որոնք Հայերէն ալ թարգմանուած են, ինչպէս
Սամուէլ Անեցիին կվկոյցէ). եթէ նենգութիւնը և պժգապի

չահասիրութիւնը ճշմարիտ հրաշխյ և մասանց հակառակ
աւատ հրաշք եւ մատուց չկեղծէին, հարկաւ շատ մարդիկ
դժուարահաւատ չէին ըլլար այսօր, և շատ անգամ սու-
տէն ազատելու այլ ճար չգտնելով, անոր հետ ճշմարտու-
թիւնն ալ չէին մերժեր, ինչպէս Վիտեր ըրաւ. այլ ըստ
որում թշնամին ամեն տեղ իր որումը ցաներ է, և
գրեթէ ամեն բանի մէջ շատ կամ քիչ խարէութիւն
մտեր է, ի՞նչ ընելու եմք այսուհետեւ, հերքելո՞ւ եմք
ամեն բան իբրեւ խարդախեալ, քաւ ըցի . Փրկչի պա-
տուէրը, « քննեցէք զգիրս . մի ամենայն հոգոյ հաւա-
տայք », մէկ հատիկ ապահովագոյն ճամբայ կերելի մեղ-
ոչ տգիտաց պէս թանձրամիտ եւ դիւրահաւան ըլլալու
եմք, ոչ սկեպտիկեանց պէս՝ ամեն բանի վրայ կասկա-
ծոտ . մեք Թովմայի, Հայոց Առաքելոյ, հաւատքը ունիմք .
ով ի՞նչ կուզէ թո՛ղ երզէ եւ սրատուիրէ, թէ՛ւ անիկայ
ամիրայ, պատրիարք, կաթողիկոս եւ հրեշտակ ըլլայ,
մինչև անձամբ չքննեմք, հասու չըլլամք, չհամոզուիմք,
հաւատալու տրամադրութիւն չունիմք, թէ՛ւ քիւր բա-
նադրանքի ալ շառաչիւն լսեմք :

Դառնա՛մք մեր կաթողիկոս մատենադիրներուն : Արդ
Տէր Մատթէոս կաթողիկոսը վերոյիշեալ հինգ ազգային
մատենագրայ հետ գՅովհաննէս կաթողիկոսն ալ վկայ
կկանչէ անժխտելի երդմանք հաստատած Դաշակց քոյիկն :
Ճուսքաղ. եր. 240 : Եթէ Եբուսաղէմ տպած Յովհան-
նէս կաթողիկոսը հարազատ է, ինչպէս որ կսիրեմք հա-
ւատալ . անոր մէջ այսպիսի վկայութեան և ոչ նշանախեց
մի կայ . անկէ զատ Պարխի գրատունը եղած ձեռագիր
օրինակներն ալ սչքէ անցուցինք, ինչպէս նաև Սէն-

Մարտենի գաղղիերէն թարգմանած Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ այս վայրկենիս սեղանիս վրայ է : Ահաւասիկ Երուսաղէմ տպած Յովհաննէս կաթողիկոսի. եր. 26 այս նիւթի վրայով գրածը, « Յետ այսորիկ ապա զնայեալ եւս ընդ արքային Տրդատայ յատուածակարգ կայսրն Կոստանտինոս, բազմօք իմն եւ նազելի եւ վայելուչ մեծարանօք պատուէ զսուրբ Հայրապետն, իբրեւ զհենդանի մարտիրոս՝ առաջի անկանելով և աղօթս նուիրականս և օրհնութիւնս ի նմանէ Հայցելով. և այսպէս զնա սլատուասիրեալ եւ Տրդատաւ հանեալ յոսկիսպատ կառս՝ մեծաւ շքեղութեամբ յուղարկէ զճանապարհայն » : Ասկէ զատ Յովհաննէս կաթողիկոսի սլատմութեանը մէջ, ոչ յառաջ, ոչ յետոյ, տող մը և բառ մը չկայ, որ այս դաշինքս հաստատէ : Այս սլատմութիւնը ոչ Լիւբսորի նշանագրով դրոշմած անդրիին կնմանի, որ մեկնելու համար Շամպոլիոնի հանճարին կարօպի, ոչ ալ Վանայ կամ Բիսութունի բեւեռագիր ժայռերուն, որ Գօտֆրիտի տաղանդին կարօպի. Յովհաննէս կաթողիկոսը, ընդ հաւառակը, հայերէն է, Մեսրոբեան տառով դրոշմած է, եւ տասնամեայ մանկանց անգամ իմանալի : Արդ Նորին Սրբութիւնը, մեր կամ այլոց բիւր կարծիքը փարատելու համար, թո՛ղ հաճի իմացունել թէ անոր ո՛ր գլուխը, ո՛ր երեօը, ո՛ր տողը իրմէ ջատագովեալ անժիտեղի եղղմաբնաստատանայ Դաշանց բողոքը կապացուցանեն : Թէեւ այժմէն իսկ վատահ եմ, որ անոր մէջ այսպիսի վկայութիւն չկայ :

Անցնիմք Ներսէս Ենորհալիին : Այս Հայրապետի բանաստեղծական հանճարը, սլարկեղտութիւնը, եւ

աստուածաբանական գիտելեաց մէջ ունեցած չափաւոր հմտութիւնը յայտնի են ամենուն : Զափաւոր ասացի, ըստ որում այսպէս է նաև Հայաստանի Հնախօսութեան հեղինակի և Միքայէլ Ասորի կաթողիկոսի կարծիքը անոր նկատմամբ : Իբրև հայրապետ, այո՛, Ներսէս Շնորհալին հաւատոյ խնդրոց մէջ, վերը ըսածնուս պէս, վայելուչ հեղինակութիւն ունի, եթէ իր որոշմունքը յեցեալ ըլլան Ս. Գրոց և Ս. Վարդապետաց վրայ . այլ միթէ՞ իբրև վիպասան ալ նոյն հեղինակութիւնը ունի : Այն ատենը, առողջ տրամաբանութեան հետևելով՝ այս հեղինակութիւնը ոչ թէ անոր, այլ Մարիբասին եւ Քաղզէացի քուրմերուն ընծայելու է, ըստ որում անոնք են իր Վիպասանութեան աղբիւրը . Վեհափառ Կաթողիկոսը կ՛ոնենէ՞ թէ ծուռ տրամաբանութիւնը ուր կտանի :

Շնորհալին, իբրև վիպասան, որ պատմութենէ վար իմաստ կընծայէ, եթէ անժխտելի երդմամբ Տրդատայ եւ Առատանտիանոսի, Լուսաորչի եւ Մեղրեստորոսի մէջ հաստատեալ դաշին վրայով բացարձակ բան մը գրած ըլլար, տակաւին ես ու ամեն բանասէր կատարեալ իրաւունք ունէինք զանիկայ ընդունելէն յտուր, անոր բուն աղբիւրը գտնել և հարազատութեանը վրայ բողբովին համոզուիլ վասն զի Շնորհալիի և Լուսաւորչի մէջ ուր հարիւր տարի անցեր են . ութ դարու մէջ ալ, խարդախ անձեր շատ բան կրնային բաջաղել Առատանտիանոսի եւ Տրդատայ վրայ : Եթէ Շնորհալին ալ Դաշանց թուղթի վրայով որոշակի բան մը գրած էր, տակաւին մեր առաջնորդութիւնը կհասատոտէր, ըստ որում ինքը Խաչակրաց ատենը կասրէր . Դաշանց թուղթն ալ յատկապէս այն ատենի

շէնք է : Դժբախտաբար, Ենորհալին, վերը յիշած մատենագիրներուն պէս, Տէր Մատթէոս Կաթողիկոսի կարծեացը հսկառակ է : Բաւական է, հայերէն Քերականութեան մը կողերը քիչ-չի՛ր ծածկել, Ենորհալիի վիւրասանութեան երկու տողի իմաստը անվթար հասկնալու համար, որ է այս. « Ի յուխտ դաշանց միարանեաց րազաորացն երկուց եղեալ » : Ո՛ւր են Լուսաւորչի և Սեղբեսարոսի անունները ու անոնց անժխտելի երդմանք հաստատած դաշինքի ապացոյցը : Մի՛թէ երկու թագաւորաց մէջ դաշինք դնելէն կհետեւի, որ երկու հայրապետքն ալ դաշինք դրած ըլլան :

Ենորհալիի դարը (ԺԲ), որ Խաչակրաց Արևելք արշաւելու ստոնն է, որ ատեն արեւմտեան քրիստոնեայները ու Հայերը առջի անգամ զերար կտեսնէին և իրարու կքնտանենային, Ռուբենեան հարստութեան ալ սկիզբն էր : Արեւմտեան քրիստոնեայները Արևելք բարեկամ քրիստոնեայ ժողովուրդ կիմտուէին, Հայերն ալ Մահմէտականներու եւ Յոյներու նենգութենէն ու կեղեքանքէն զղուած՝ նոր բարեկամ փնտուելու պէտքը կզգային, մանաւանդ երբ իմացան այն ատենի Պապերու անկողար տիրապետութիւնը Արեւմտեանց վրայ : Այս ատենս է, անտարակոյս, սյն տպեալ կեղծ Դաշանց թուղթի բուն թուականը : Արգարև, ինչ դժուարութիւն կար այն խաւարամած ժամանակները, երբոր Հայաստանը պղծեցեալ, Հայերը տարագիր, գրակոնութեան լոյսը մարած, մատեանները ցանուցիր անձաւներու, ծըմեակներու և քանի մի վանքի մէջ հազիւ դժոյն ասպնջականութիւն կգտնային, եթէ քանի մի ուսով և շրակոտ ան-

մինք Լատիւնները և Հայերը իրարու մօտեցնելու, և անտնոյ փոխադարձ համակրութիւնը զօրացնելու մտօք այսօրինակի բարեպաշտական խորհուրդին մը հնարէին, եւ Լուսաւորչի աւ Տրդատայ պատկառելի անուանց ընծայելով՝ պարզամիտներուն հաւտայունէին. այն խաւարաւ մած գարերուն մէջ կրտսմ, որ 1,000 տարիէն ի վեր Հաստտան եղած Գեղարգը Խաչակիրները նորէն Անտիոք կգտնային, որ 1,100 տարիէ հետէ Ս. Աստուածածնի Հիմնայտոսակ եղած Խորճիթը Պաղեստինէն գաղթեցունելով, ծոճու վրայ օղապարիկի պէս քաղցունելով, սրտերով, սիւներով, տանիքով եւ կահ կարասիքովը ամբողջ Խաղիոյ Լօրէտաօ քաղաքը կիջեցունէին: Թողումս յիշատակել Պետրոս Առաքելոյ չորսամբողջ ձեռուրները, Յովհաննէս Մկրտչի երկու, և Անդրէաս Առաքելոյ երեք ամբողջ գոթիները, Քրիստոսի տասն և չորս բնեմները և մէկ հարսզատ դատտուակէն ծնած երեք անհայտզատ դաստակները, որոցմէ մէկին մեծահաւատ ամիրայի մը սրդի ուխտի գնալով անցեալները, վասն մեր ամբաւ մեզայ, հրաշք ալ տեսեր է: Համեստութիւնը կհարկէ գիտ ընել հոս ուրիշ խայտատակութիւնները, որոց վրայ Մահմէտականք, Հրէայք և Օղայիդի վայրենիք անգամ կիմնդան. բայց զորս իբրև ճշմարիտ և հարազատ խել մը մեծահաւատներ կընդունին եւ կհաւատան: Ահաւասիկ այս խաւարութեք դարու ընծաներն, որոցմէ մէկն է անշուշտ անժխտելի երդմանք խառտատում. Դարանք բողոքը, որոց հնարելուն կօժանդակէր մեծապէս մեր ու Հոռմայ յեցի Թագաւորաց ըրած քաղաքական դաշնագրութեանց աւանդութիւնը:

Երանի թէ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը իր խախուտ առաջարկութիւնը զօրացնելու համար Կիրակոս Պ.ան. ձակեցիի պէս ծանծաղամիտ արեղայի մը վկայութեան չդիմէր . որպէս զի մեք ալ շատիպուէինք իր Սրբութեանը յիշել անոր պատմած վանքի մը ծառայութիւն ընող արքու գերեզմանի շրած հրաշագործութիւնները, դէի մը կնիկ ըլլալը և Հայ մարդու մը հետ պատկոյիլը . եր. 195 . ձիւղու, ուղտերու, մեռելներու և քաղեայ պատկերաց խօսիլը . եր. 239 . և այլ ասոնց նման բաջաղանք : Յովհաննէս վանա-կան եւ Վարդան վարդապետները, երկուքն ալ թէ եւ պարկեշտ և բանիրուն անձինք կերելին, այլ իրենց դարու կնիքը, որ է զիւրազաւանութիւն և կրիստոսի թերութիւն, երկուքի ձակատն ալ դրոշմած է, ուստի և ոչ բոլորովին արժանահաւատ : Մանաւանդ, անոնցմէ 100-150 տարի յառաջ արդէն այս շինծու Դաշանց թուղթը հնարուած էր և բոլոր Հայաստան պտտեր :

Տէր Մատթէոս, Վեհափառ Կաթողիկոսի, յառաջ բերած Հայ մատենագիրները յապացոյց անժիտելի երդմանը հաստատեալ Դաշանց քորոյն ընդ մէջ Կրատանտիա-նոսի և Տրդատոյ, Լուսաւորչի և Սեդրեատրոսի մի առ մի քննելով եւ բոլորովին իր կարծեացը ներհակ գտնելով, քննեմք այժմ՝ նոյն Դաշանց գիրը իբրև հայ գրականութիւն, իբրև պատմական յիշատակարան :

Փոյթ չէ ամենեւին եթէ սրբազան պապերէն եւ հոռ. մէական կարգաւորներէն ոմանք ընդուներ են զայն, եւ այլք մերժեր . հոգ չէ ամենեւին եթէ Պիոս Գ. զանիկայ վաւերացուցեր ու Միլանի գրատունը դրեր է, եթէ Քա-փէլէթի քահանայն զանիկայ թարգմաններ ու Պէրբաւ-

Թէլի եկեղեցական պատմութեան մէջ հրատարակեր է, եթէ Մինէր քահանայն Պարիս տպեր է զայն, կամ Թէ Մխիթարեան Վ. Միտրանութիւնը չէ տպեր, ինչպէս Վեհափառ Կաթողիկոսը կգանգաթի : Քաղղիացւոց, Քերմանացւոց, Իտալացւոց, Անգղիացւոց գրականութեանցը հմուտ եղողները աղէկ գիտեն, որ Եւրոպայիք Հայոց, Յունաց, Պարսից, Արաբաց, Թիւրքաց, Հնդկաց, Չինաց եւ այլ ժողովրդոց վրայ այնչափ առասպելներ երևակայեր, Թարգմաններ և տպեր են, որոց թիւն անգամ չգիտցուիր : Էսկան խնդիրը հոս է, թէ այս Քաշանց թուղթը Հռոմէական, Յունական, Բողոքական Հին կամ նոր, եկեղեցական կամ աշխարհական երևելի մատենագիրներէն ընդունուած է թէ ոչ : Ահա խնդիրը ասոր աչ պատասխանը, որչափ ես գիտեմ, խոշոր երկաթագիր ՈՉ մըն է : Այս գիտուններս տակաւին հայ գրականութեան հմտութիւն չունէին որպէս զի իրենց փաստերը աւելի զօրաւոր հիմերու վրայ հաստատէին :

Մեղաւորս, որ Հայ եմ, եւ հայ գրականութեան սկզբնաւորութեանը, բարգաւաճութեանը, անկմանը և նորոգութեանը չափաւոր հմտութիւն ունիմ, չեմ կըրնար, եթէ շատ ալ ուզեմ, այն Քաշանց թուղթը ընդունիլ իբրև հայերէն քարգանակութիւն նախնեաց : Ազգաթանգեղոս. եր. 15 ինք զինքը հոռմայեցի եմ կըսէ, հռոմէական հայրենի և յոյն դպրութիւնով վարժած. եր. 19 Տրդատայ երկրորդ անգամ Հռոմ գնալը կպատմէ և Արատան տիանոսի հետ ուխտ դնելը առանց Մեղրեատորոսի և Լուսաւորյի անունները յիշելու : Իր պատմութիւնը հրամանաւարքայից գրերէ. եր. 15, 16 և 29 : Երևի թէ Տրդատեան

Թայտովի օրոյն ալ կեցեր է նա Հայաստան . մանուկն
Պրիզոր, կրտէ Տրդատի քով գնաց, որ Լիկլանոս կոմսին
ապաւինեցէր . եր. 39 եւ 86 կըսէ որ Տրդատ անորմէ
Թագաւոր պատկուելով Հայաստան գարձաւ . եր. 43
(որով Խորենացիին հակառակ կեցէ, որ Տրդատայ թա-
գադրութիւնը Պիտկղետիանոսի կտայ . Պիրք Բ. Պրոֆ
ՉԲ.) . Հոխիսիմէ կոչար նախ Հռոմայեցոց քարաքէն էր
կրտէ և քազակաչ տահմէ . եր. 109, ապա . եր. 119 Յունաց
աշխարհէն, որով ինք իրեն կներհակէ ու յիշեալ կոչախ
հայրենիքը տարտամ կմնայ : Անոնց թիւը 70 էր կրտէ,
ընդ այր և ընդ կին . եր. 152, 159, 326, որոցմէ 37 հոգիք
Հայաստան նահապտակուեցան, մնացեալ 33 ցրուեցան
ասդիս անգին : Հոս ըլլալու էր բնականաբար Նունէ՛ կոչախ
պատմութիւնը, զոր Սրբազան Աթոռիկոսը յուճկէտս
Պաշանց թուղթի մէջ կպնտտէ : Աստուած զտուրքն Պրի-
զոր Հայոց քարոզիչ կուղարկէ . Աստուած Հայոց Քա-
հանայտապետութիւն կպարգեւէ . եր. 568 . Հայերու ազատ
և մխարան ընտրութեանը Պրիզոր մեր եկեղեցւոյն իրրու
Աստուծմէ տեսիլքով յայտնեալ Քահանայտապետ կկար-
գաւի . եր. 591, 592 և 596 . որ Աեսարիա, այսինքն առա-
ջին Հայոց մայրաքաղաքը երթալով՝ Քահանայական
կարգի ցտթիւնը կառանայ . եր. 598 . 400 բիւր հեթա-
նաս կմկրտէ . եր. 619 . 400 եպիսկոսոս կձեռնադրէ .
եր. 634 . զԱրիտասակէս, իր որդին, Հայոց մեծաց հայրա-
պետ կաւ կարողիկոս կձեռնադրէ : Տրդատ հանդերձ
Պրիզորի . Արատանտիանոսը տեսներու կերթայ . եր.
648 . Արատանտիանոս դաշին կռէ ընդ նմա (այս ինքն,
ընդ Տրդատայ, եւ ոչ ընդ նոցա, այսինքն, ընդ Տրդո-

տայ եւ Քրիստոսի) միջնորդ կաշնայ զհաւատանս : որ ի Տէր
Քրիստոսն էր զի սնուչս միւջ ի բուն զհաւատարիւս սէրն
ի մէջ բազաւորութեանցն պահեցնել : Ազաթ անդեղոս
Տղաւայ հրամանաւը կգրէ զայս անեկայն շոտ օրինակի
յունական ճարտարութեան, որով և իր պատմութիւնը կը
վերջանայ :

Ազաթ ասկէ աւելի յայտնի և պարզ վկայութիւն չկրնայ
բղար, զոր Ազաթ անդեղոս ատենադպիրը, իբրեւ սկս-
եալու կազատէ : Թէ Կոստանտինոս Տրդատայ նեա միայն
գաշինք դրաւ քրիստոնէական հաւատքը միջնորդ յունեղով
երկոց բազաւորութեանց մէջ աչրը հաւատարմութեանը պա-
հելոյ հաւար : Հոս ոչ Սեղբեստրոսի անուն կայ, ոչ
Լուսաւորչի, ոչ Քրիստոսի փրկարար արիւնք մեջանի
տեղ գարծ. ածելու ցրտութիւնը կայ, ոչ ալ Արքազան
Աթաղիկոսի երևակայած հոգևորական և քաղաքական
իրաց և դիպուածոց և գործողութեանց վրայով սանմաններ
և օրէնքներ դնելը : Ասկէ ալ ուղիղ տրամաբանութեամբ
կհետեւի, որ եթէ Ազաթ անդեղոսի պատմութիւնը
ճշմարիտ է, ուրեմն Դաշակց բազրը ստատ է. ընդ հակա-
ռակն, եթէ Դաշակց բազրը Ագարանգեղոսինն է և ճշմա-
րիտ՝ ուրեմն իր պատմութիւնը ստատ է. ըստ որում այս
երկուքիս մէջ եղած հակասութիւնը անմիաբանելի է և ամեն-
քննող միտքի կզայնէ :

Ագարանգեղոսի պատմութիւնը յունարէն գրուած ըլլալուն
միայ ասարակոյս չկայ. անոր յունարէն քննագիրը տալկափե-
կայ, անոր բոլոր օրինակներէն գտնել մէկն անգամ այսչափ
փաղչի Դաշակց Թուղթը չունի : Այս յունական քննա-
դիրս Մետափրաստիս ալ կյիշէ եւ Բողանդեաններու

Խապովի օրովն ալ կեցեր է նա Հայաստան . մանուկն
 Գրիգոր, կրտսէ Տրդատի քով գնաց, որ Լիկիանոս կոմսին
 ապաւինէր . էր . եր. 39 եւ 86 կրտսէ որ Տրդատ անորմէ
 թագաւոր պաակուելով Հայաստան դարձաւ . էր. 43
 (որով Խորենացիին հակառակ կելլէ , որ Տրդատայ թա-
 գադուութիւնը Ռոկղեւտիանոսի կտայ . Գիրք Բ. Գլուխ
 ԶԲ.) . Հոխիսիսէ կոչար նախ Հանայնցոց քարաքէն էր
 կրտսէ և քագակաչ տոհմէ . էր. 109, ապա . էր. 119 Յունաց
 աշխարհէն, որով ինք իրեն կներհակէ ու յիշեալ կոչախ
 հայրենիքը տարտամ կմնայ : Անոնց թիւը 70 էր կրտսէ՝
 ընդ այս և ընդ կին . էր. 152, 159, 326, որոցմէ 37 հոգիք
 Հայաստան նահապտակուեցան, մնացեալ 33 ցրուեցան
 աաղիս անգին : Հոս ըլլալու էր բնականաբար Նունէ կոչախ
 պատմութիւնը, զոր Արքազան Կաթողիկոսը յումսկէտա
 Ռաշանց թուղթի մէջ կպնտտէ : Աստուած զսուրբն Գրի-
 գոր Հայոց քարոզիչ կաւղարկէ . Աստուած Հայոց Քա-
 հանայրապետութիւն կպարգևէ . էր. 568. Հայերու ազատ
 և մխարան ղնադուրեանքը Գրիգոր մեր եկեղեցւոյն իբրև
 Աստուծմէ տեսիլքով յայանեալ Քահանայապետ կկար-
 գաւի . էր. 591, 592 և 596. որ Կեսարիա, այսինքն առա-
 ջին Հայոց մայրաքաղաքը երթալով՝ Քահանայական
 կարգի ցումթիւնը կաամնայ . էր. 598. 400 թիւը հեթա-
 նոս կմկրտէ . էր. 619. 400 եպիսկոսորս կձեռնադրէ .
 էր. 634. զԱրիտասակէս, իբ որդին, Հայոց մեծաց հայրա-
 պետ կաւ կարողիկոս կձեռնադրէ : Տրդատ հանդերձ
 Գրիգորիւ Կոստանտիանոսը տեսնելու կելլթայ . էր.
 648. Կոստանտիանոս դաշինս կուէ ընդ նևս (այս ինքն,
 ընդ Տրդատայ, եւ ոչ ընդ նցաւ, այսինքն, ընդ Տրդո-

տայ եւ Գաղարի) միեւնոյ կարեայ զմաստանս : որ ի Տէր
Քրիստոսն էր, զի անուշա միև ի բուն զհասատարիմ մէջն
ի մէջ բազաւորութեանցն պահեսցեն : Ազաթ անգեղոս
Տրդատայ հրամանաւը կգրէ զայս անեանցն ըստ օրինակի
յունական ճարտարութեան, օրով և իր պատմութիւնը կը
վերջանայ :

Արգ. ասկէ աւելի յայտնի և պարզ վկայութիւն չկրնար
ըլլար, զոր Ազաթ անգեղոս ատենադպիրը, իբրեւ ակա-
նատես կպատմէ, թէ Կոստանտինոս Տրդատայ հետ միացն
գաշինք դրաւ քրիստոնէական հաւատքը միեւնոյ բունելով
երկոց բազաւորութեանց մէջ մէրը հաւատարմութեանը պա-
հելոյ համար : Հոս ոչ Սեղբեստրոսի անուն կայ, ոչ
Լուսաւորչի, ոչ Քրիստոսի փրկարար արիւնը մեղանի
տեղ գօրծ. ամէլու վրտութիւնը կայ, ոչ ալ Արքազան
Կաթողիկոսի երեսակայած հոգեւորական և քաղաքական
իրաց և զիպուածոց և գործադրեանց վրացով սահմաններ
և օրէնքներ դնելը : Ասկէ ալ ուղիղ տրամաբանութեամբ
կհետեւի, որ եթէ Ազաթ անգեղոսի պատմութիւնը
ճշմարիտ է, ուրեմն Գաշանց բազորը ստատ է. ընդ հակա-
ռակն, եթէ Գաշանց բազորը Ագաթանգեղոսիկն է և ճշմա-
րիտ՝ ոչնչն իր պատմութիւնը ստատ է. ըստ որում այս
երկուքիս մէջ եղած հակասութիւնը անմիաբանելի է և ամեն-
քննող միտքի կգարնէ :

Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը յունարէն գրուած ըլլարան
զրայ աարակոյս չկայ. անոր յունարէն բնագիրը տակաւին
կայ, անոր բոլոր օրինակներէն գոնէ մէկն անգամ այս շաղ-
փաղջի Գաշանց թուղթը չունի : Այս յունական բնա-
ղիպս Մետափրաստիս ալ կյիշէ եւ Բողանդեաններու

ձեռամբ տալուած է : Ուստի եւ բողոքովին անտեղի են ճշարարդի . եր. 258-260 Սրբազնագոյն Աթոռիկոսի Հ : Չամչեանէն տուած և յիշած պատճառարանութիւնները , որպէս թէ այն Գաշանց բողոք Յիշատակարան ետիսեանց անունով 476 և 730 թուերուն Արտանտոնու պօլիս պատահած հրկիզութեանց ատենը այրուած ըլլայ . վանն զի Մեծին Արտանտիանոսի վարքը գրող Յոյն , Հռոմայեցի , Ասորի , Եգիպտացի և Հայ Հին Հեղինակներէն 25 ի չափ յախանէ յանուանէ կճանաչեմ , անոնց գործքը աչքէ անցուցեր եմ , որոնք թէեւ հրկիզութենէ ազատ , այդ և ոչ մէկը այս շաղակրատ Գաշնագրի յիշատակը կրնէ :

Յունագէտ չըլլալով՝ Ազատանդեղեայ յունական ոճի վերայ դատ ընելու ձեռնհասութիւն չունիմ . այլ կհատամ Խորենացիին , որ զանիկայ աշող քարտուղար կվերածայնէ : Անոր պատմութիւնը , հաւանականաբար , մեր թարգմանիչներէն հայերէնի փոխուած է հինգերորդ դարուն մէջ . այս թարգմանութիւնը վսեմ է եւ հարազատ հայկարան . Գաշանց թուղթիւն ալ , որ նոյնը պիտի ըլլար . եթէ մի և նոյն անձերէն թարգմանած ըլլար . ընդ հսկիւնուակն քրքախօս է , սրարկադօղանք է , արարանն յիւն է , քարարակրկո է , գաղղիադեգու է , ոսկկութիւն կրուրէ , ինչպէս է այսօրուան օրս Լեմբերդի , Բաշալալովի և այլ խառնախօս կէս կէս Հայերու լեզուն : Այս լեզուներս և ոճերս ալ , գիտեմք ստուգիւ , որ թարգմանչաց ատենը Հայոց ընտանի չէին , որոնք Բուրքենեանց օրովը Հայաստան ողողեցին և մեր լեզուն պղծեցին :

Ահաւասիկ Գաշանց թուղթի մէջ ի գործ անած հայե-

րէն բառերու եւ ոճերու փոքրիկ ցանկ մը, որ անոր միայն
 տեսչական է, ու մետատաներորդ դարէն յառաջ եղած ազ-
 գային մատենագիրներուն յոյրոյթին անձանօք : Արևելա-
 ժառանգ, հայրենագործի, ահեղանշան, օքստեանական, մար-
 գարտանաւ կամ մարգարտանահն, վիշապանախ, խոտի-
 փայլ, դանոն, յորդածայն, յակուեքեայ, գրամիկ կամ գրամ-
 փիկ, ամբարհաւաճատեսիլ, քիւնտհարած, գնդերաշէն (արա-
 բերէն գուլպէթ ասի . շատ ետքը Հայոց մէջ մտեր է),
 ձօպանածիգ, ճորացի (թերևս ի Ճոր քաղաքէ), կուրտակ,
 վէզէնտար, յոխագգևառ (զգեստ ի չուխայէ, որոյ կէսը
 թիւրքերէն է, 'կէսը' հայերէն), պարեգօտսահանդերձ
 (պարեգօտ՝ յունարէն, հանդերձ՝ հայերէն, որպէս թէ
 ըսէինք հանդերձ հանդերձ), անգլիասահարկ, պոտոպայ
 (պոտոպպայ), նոյնհանգունակ, գլխախիսան, քոռկանիս,
 հրտեանահան, միքր, բժկարաշի, պաշոկամաց (թերևս
 պատշգամ), ժարովի, հայրենագործքիւն ի հետ Հայոց, ի
 հետ Տրդատայ :

Դաշանց թուղթի բազմաթիւ անձոռնի և քառական-
 գուն բառերէն քիչ մը քաղելով հոս դրինք մեր բանասի-
 րաց դոյզն ճաշակ մի տալոյ համար անոր անուպայ եւ
 ուսմկական հայերէն ոճի վրայով, որայ եւ ոչ մէկը, կվե-
 րակրկենմք, Ագարանգեղնայ պատմութեանը մէջ կգտնուի
 և ոչ աչ ժիհ դարէն յառաջ կեցած մեր մատենագիրներուն
 մէկուն մէջ : Ահա առաջին անձխտեղի ապացոյցը, որ այս
 Դաշանց թուղթը նախնեայ գործ չէ : Երկրորդ ասլա-
 ցոյցն է անոր մէջ ի գործ ածուած խառնիխուռն թիւր-
 քերէն, թարարերէն, Արարերէն բառերը, որոնք Ագա-
 թանդեղեայ թարգմանչայքը իսպառ անձանօթ էին .

քանզի Սյարսերէնք Հայաստան մտաւ եօթներորդ դարու
 վերջերը, Թիւրքերէնք՝ մետասաներորդ դարուն վեր-
 ջերը. իսկ Թարսերէնք՝ տասներկուերորդ դարուն վեր-
 ջերը: Ըսել է որ այս ազգերէս ոմանք Սիբերիայի սահ-
 մանները բնակած, ոմանք Վօրգայ գետի և Ուրալ լեռին
 ստորոտները, այլը՝ Ալթայի մէջ՝ Հայոց հետ ընտանու-
 թիւն և յարսերսութիւն չունէին ամենևին. հետևաբար
 անոնց լեզուի բառերը և ոճերն ալ մեր լեզուի մէջ չէին
 կրնար մանել բնականաբար ութերորդ, մետասաներորդ
 և երեքտասաներորդ դարերէն յառաջ, իմա այս ազգերու
 Հայաստան արշաւելէն յառաջ: Օրինակի համար Սյանդ,
 որ Իրակ Աջնի երկիրն է ըստ Արաբաց առողջանու-
 թեան, և Պարսկաստան կնշանակէ, Ագաթանգեղոսէն
 և Թարգմանիչներէն գտնէ 400 տարի ետքը հնարուած
 է: Դարսանդ եօթներորդ դարուն մէջ Արաբայիներէն
 այս անունս առաւ. իսկ Ագաթանգեղոսի և Սրբոց Վար-
 դանանց օրովը դրուեք Սյանաց կամ պահակ Հոնաց
 կրտսէր. Եղիշէ . եր. 353: Դարևայ Թաթարաց աստ-
 նօղն (կիրճ, անցուկ) ելեր է, և տասներորդ դարէն աս-
 դին այս անունս առեր: Սուտեր հաւհայեկի կամ հաւհա-
 յունի, հայերէն չըլլողէն ի զատ դեռ անիմանալի է մեր
 գիտուններուն վայելուչ ստուգաբանութիւն մը չընծա-
 յելուն համար. դակոն, Յունաց օրգանոնն է Թիւրքաց
 առողջարանութեամբ Հայոց մէջ մտեր. տաւիմայ, բա-
 աղաւաղեալ, չգիտեմ, ո՛ր ազգէ առնուած. Բակուճ
 դեայ, որոյ հայերէն ուղղագրութիւնն յակինթ է: դուդէս,
 բառ Թաթարաց, որ առ Թիւրքս վարի բարայ. Բօհաս-
 տան, (Կոզկաս), զոր նախնի Պարսիկները Երայկոն կոչ-

չէին, և ապա Արարացիք ութ երորդ գարուն Գուհիասան
 աւային . այն (զէն) Արարացւոց բառ է, առ որս սիլէն
 գրի, և մեր թարգմանչաց անծանօթ . յոպար Թիւրքաց
 բառ է, եւ նշանակէ շրջագատ ցանկ . Գմերաշէն, որոյ
 կէսն հայերէն է, միւս կէսն՝ արարերէն, առ որս գրի
 գուգդէր . սանճադ է բառ պարսկերէն ի վար առեալ յետ
 պառնարոյ նոցա ի մահմէտականութիւն, առ որս գրի
 սանճագ և նշանակէ մեծ գրոչակ (այէմի պիպիւրգ) . յոպա
 զգետ ելեալ ի յոպայ բառէ Պարսից, որ նշանակէ
 տառի . այսպէս կոչեն Մահմէտականք զգրեմ կրօնաւո
 րաց Քրիստոնէից . զին գիտոց, որ Արարաց խարաճ բառի
 թարգմանութիւնն է : Հոռմայեցւոց կայսերութեան
 ատենը ամեն հպատակք հարկ տալու պարտական էին,
 այլ ոչ զին գիտոց, զոր Արարիոյ Մարգարէի յաջորդները
 Տարեցին այրակրօններու համար, իբրև փրկանք անոնց
 մահմէտական չըլլալուն և չմեռնելուն . ճուհարական, որ
 է արաբացուցեալն պարսկերէն ջնվահիր բառին, զոր մեր
 նախնիքը գտհար թարգմանած են :

Վերոյիշեալ բառերու քննութիւնը բաւականէն աւելի
 կապացուցանէ, որ այս Դաշանց թուղթս ոչ Տրդատայ
 և Կոստանտիանոսի ատենը գրուած է, ոչ ալ մեր նախ
 նեաց թարգմանածն է, որոց և ոչ մէկը Թիւրքերէն,
 Արարերէն և Թաթարերէն գիտէին, ոչ ալ այն ատեն
 մեր այբուբենի մէջ Քառք կար, որ ֆրեք գրէին : Առ
 այժմ այսչափս բառ է . հարկ ըլլայ, նորէն ձեռք կառ
 նեմք այս աղճատաբուն թշնամագիրս եւ քառապատիկ
 սպասոյցներով անոր ի յետնոց հնարուած ըլլալը կհաս
 տատեմք :

Դաշանց Թուղթի մէջ եղած այլազգի և եռականգուն
 բառերու հոծութիւնը անոր ոճի ալ ստորութիւնը կը
 յայտնէ : Մեր գարու մատենագիրներէն մէկը ըսաւ ,
 « Մատենագրութիւնը ժողովրդեան մը գաղափարներու
 վսեմութեան և նուաստութեան, և անոր ճաշակի նրբու-
 թեան ու յոռութեան կնիքն է . գործօնեայ, ժիր ազգերը
 աւղ, միախանկ բառեր կվարեն, երկարներն ալ կթլպա-
 տեն, իրենց հանդերձի ու մօրուքի պէս . իսկ զառա-
 մեալ և անկեալ ազգերը, ընդհակառակը, իրենց մօրուքի
 ու հանդերձի հետ բառերնին ալ անհամ կերկնցունեն : »
 Ասկէ աղէկ սահման չտրուիր այս արոտոտախօս Դաշանց
 Թուղթիս, որոյ ամբարհաւաճատեսիլ, խոռոխիայ, պարե-
 զօտահանդերձ և այլ եօթնվանկեան բառերը, կըսես թէ,
 քարկոփներու և հիւսերու գշիրով ծակած լեւեաց համար
 շինուած են, որոնք աւաւտաւէ մինչև երեկոյ տընկ տընկ
 երգեհոնի անոյշ ձայնին սովրած են : Թողում յիշել
 հոս « Նիզակօք վիշտպամիօք, երգեհոնօք ականակապօք,
 դանոնօք յորդաձայնօք, տպուգիտնաց բագնակըուց »
 յետադաս ածականներու համաձայնութիւնը, որ Ունի-
 թոռեանց Հայոց ընծայած բազմաթիւ պարզեւներէն
 փոքրագոյնն է :

Երբորդ անժխտելի ապացոյցն է Դաշանց Թուղթի
 Ագաթանգեղոսի գործ չըլլալուն՝ անոր մէջ ի գործ
 ածուած գաղղիներէն բառերը : Այս դաշնագիրս, որ 319
 թուին լատիներէն գրուած պիտի ըլլար ու հինգերորդ
 դարուն հայերէնի Թարգմանուած, բնականաբար անոր
 լեզուն և բառերն ալ լատիներէն ըլլալու էին : Այն ատենը
 գաղղիներէն լեզու տօսիաւին չկար աշխարհի վերայ : Այս

լեզուիս անային կերպատորութիւնը, այս լեզուիս անենահին
 գրաւոր յիշատակարանը Քրիստոնէութեան ուրերորդ դա-
 րուն երևան կելլէ, այսինքն Շարլըմայնի ատենը : Քաղ-
 ղիացիք ալ մինչեւ այն ատեն, որը գօլուաներէն, որը
 ուսմաներէն, որը կեղտերէն կամ բրետօներէն կխօսէին :
 Ապաքէն ի՞նչպէս կարելի է, որ այս դեռ չծնած գաղ-
 ղիերէն լեզուի բառերը, ինչպէս են Ֆրեր, frère, ոփրանդ
 կամ օփրանդ, offrande, տանուժէ, demoiselle, ջանքո,
 chambre եւ այլ ուրիշները, անկէ 550 տարի յառաջ լա-
 տին դիւանագրութեան մէջ ի գործ ածուէին : Այս եր-
 ըրորդ ապացոյցս միայնակ բա: ահան չէ՞ արդեօք անտա-
 ըակուսելի եղանակաւ հաստատել թէ այս ողորմելի
 Քաջանց թուղթս Ռուբենեանց ատենը հնարուած է,
 այն ատենը, երբոր խաչակիր Քաղղիացիները Կիլիկիա,
 Մալաթիա, Եդեսիա, Անտիօք, Տարսոն, Սիս, Այաս,
 Կորիկոս, Մարաշ եւ այլն, հարիւրաւոր տարիներ բնա-
 կելով, ընտանեցան, խնամեցան Հայոց հետ եւ իրենց
 լեզուն ուսուցին Ներսէս Լամբրոնայիին, Սմբատ Սպա-
 ըապետին, Մատթէոս Ուռհայեցիին, Կիրակոս Փան-
 ձակեցիին, Վարդան Բարձրբերդցիին, Գրիգոր Երի-
 ցուն եւ այլ մատենագիրներուն : Պէ՞տք է մի յիշել
 հոս այն բազմաթիւ գաղղիական բառերը, զորս մեր,
 Միջին Դարու, մատենագիրները ի փոխ առնելով
 այս սիրելի եւ մեծ ազգէս սկսան անխտիր մեր գրա-
 կանութեանը մէջ վարել, որպէս սիր, sir, սենեալ,
 sénéchal, սրայլ, bail, գունտտարլ, connétable, կուեք,
 comte, տուկ, duc, քրինձ, prince, քովուե, commune,
 սրտրօե, pâtre, սարօե, baron և այլ ասոնց նման շատ

բառեր, որոնք այս ատենի մատենագրաց մէջ միայն կտեսնուին :

Անցնիմք հիմա Դաշանց Թուղթի ժամանակագրութեան և աշխարհագրութեան հակառակ ելած սիռաներէն մէկ քանին քննել, որոնք անոր-հարողի խարդախութիւնը ու խորին ագիտութիւնը համանգամայն երեւան կը հանեն արեւու լուսին սլէս : Խորենացին, Ասողիկը, Յովհաննէս Կաթողիկոսը, Ներսէս Ենորհային, Վարդան, Կիրակոս եւ այլ Հայ պատմիչներ Տրդատի աւելոտանտիանոս երթալը յիշելինի թուական մը չեն որոշեր : Մեր ատենի պատմիչները, որոցմէ մէկն ալ բազմարդիւն Հ. Մ. Չամչեանն է, այս թերութեան կարևորութիւնը զգալով՝ այլ և այլ անցից համեմատութեամբ 318-319 թուին կդնեն այս եղելութիւնս, որ մեզ ալ ընդունելի կերեւի :

Հարևանցի յիշեմք, որ Տրդատայ 70,000 զօրօք Հոռո՛ երթալը մեզ չափազանց կերեւի՝ մտադիր լինելով այն ատենի Հայաստանի ճգնաժամին, որ թէև նոր ազատեր էր Եռաբունի ճանկէն, այլ դեռ կատարեալ ապահովութիւն չունէր : Եռաբուն երբեմն անձամբ, երբեմն ալ արտաքին և ներքին թշնամիներ յարուցանելով՝ մեր երկրի անկախութեանը միշտ կսպառնար : Բայց յայտնէ՛ ի՞նչ կարևորութիւն կար 70,000 զօրօք 5,000 մղժժ ծով ու ցամաք ճանապարհորդել : Եթէ Կոստանտիանոս Հայոցմէօզնութիւն կուզէր, այն ատեն խնդիրը կիտխուի . եթէ բարեկամութիւն հաստատելոյ համար Տրդատ Հոռո՛ կերթար, մի՞թէ 70 կամ 700 հետեակ բաւական չէին : Աշխարհիս մէջ մեր ազգէն աւելի բազմաթիւ ազգեր

եղեր են, ինչպէս Չիները, Հնդիկները, Պարսիկները, Արարացիք, Հռոմայեցիք եւայլք, որոց թագաւորները ժամանակ ժամանակ իրարու տեսութեան գնացեր են, այլ ոչ երբէք այսչափ բազմաթիւ զօրքով. Դաշանց թուղթի գերօներու առատութիւնը դատարկ կարտաւարձագանքի չ՞ը նմանիր : Կարելի բան՞ էր որ Յունաց, Հռոմայեցւոց, Եգիպտացւոց, Ասորոց և Հայոց, Կոստանտինուսի ժամանակակից և մերձաւոր պատմիչները, Եւսերի, Սոկրատ, Խորենացին, Ենանոս Աղեքաանդրացին, Չոսիմոս, Թէոդորեոսս և այլք, որոնք Կոստանտինուսի վարուց ամենափոքր պարագաները գրեցին, 70,000 զօրաց 5,000 մղոն ըրած նշանաւոր ճանապարհորդութիւնը չյիշէին գոնէ հարեանցի : Ինչ և իցէ, գլխաւոր խնդիրը հոս չէ : Կարճ կապեմք որպէս զի հաւատարմնութեան խարոյկը չբորբոքի : Բայ յայսմանէ կանալ ազգային պատմիչներ, որոնք յայտնապէս կրսեն որ Տրդատ այն առեւն 30,000 զօրք ունէր :

Առաջին ստութիւն Դաշանց թղթոյն : Տրդատ 319 թուին Հռոմ դնաց, ու Կոստանտինոսի հետ այն թուականին և հոն դաշինք գրաւ : Ոչ Տրդատ, ոչ Կոստանտինոս մարգարեական շնորհք չունէին. ուրեմն ի՞նչպէս կարելի էր, որ Սրբազան Կաթողիկոսէն բարեբանեալ Դաշանց թուղթի մէջ, Տրդատայ Հռոմէն Հայաստան գառնալէն հաքք Չերոէնոն գօրացիի կամ ճորացիի, այսինքն Բասիլայ թագաւորի հետ ըրած հօտրեմտե՞զ պատերազմը մտնէր. կարելի բա՞ն է մեր բոլոր պատմիչները որտեղ հանել ստապանոյ՞ճ Դաշանց գիր մը հաստատելոյ համար : Մեր խօսքին երկրայողը կրնայ

կարգաւ Խորենացիի Գիրք Բ. Գլուխ ԶԴ եւ ԶԵ.
Վարդան. եր. 58 (տիպ Մոսկվայի). Մովսէս Կաղան-
կայտուացի. Հատ. Ա. եր. 115 (տիպ Պարիսի). Ստե-
փաննոս Ասողիկ. եր. 62-63 (տիպ Պարիսի). Պատմու-
թիւն Հայոց. Հատոր Ա. երես 408-409, 644-645. Հ.
Մ. Չամչեան և Գլակ Զենոբ, որ երես 44 կրտէ թէ
Գեղոճէհոն 58,000 զօրաք Տրդատայ վերայ յարձակեցաւ,
անոր Հռովէն դառնալէն ետքը : Արդ, Դաշանց թուղ-
թի և Հայ սլատմագրոց մէջ այս կռուիս վրայով
հակառակորթիւնը դէմ ընդ դէմ է. կամ մեր պատմիչները
սուտ են, կամ Դաշանց բռնորդ : Ներէ՛ մեզ, Սրբազան
Քահանայապետ, խնդրել սլարդ բացատրութիւն մը :
Սպասելով այս բացատրութեանս, մեք մեր պատմիչներու
գրածը ստոյգ կրհասարիւնք, ու հեռուաբար Դաշանց բռն-
որթիւնը՝ սուտ. որովհետև երկու հակառակ վկայութիւնք
համանգամայն ճշմարտ չեն կրնար ըլլալ :

Երկրորդ ստութիւն Դաշանց թղթոյն : « Եւ յաղագս
հաւատարմութեան հաւատարմութեան և սնչրեղի ուխտիս մերոյ
գահագին և գահգին արիւնն Քրիստոսի ի մերսն խառնեալ
գրեցաք Քրիստոսի միտեանց » : Սրբազան Կաթողիկոսը աղէկ
գիտէ, որ երդումը, ինչ և իցէ ձեռով ալ որ ըլլայ, ար-
գիլուած է մեր Փրկչէն ամենայն Քրիստոսնէից հետա-
գայ բանիւս « Դարձեալ լուարուք զի ասացաւ առաջնոցն
(ի Հին Կտակարանի) մի՛ երդնուցուս սուտ. բայց հա-
տուցեա Տեառն զերդմունս քո : Այլ ես ասեմ ձեզ՝ ամե-
նեիս մի՛ երդնուչ, մի՛ յերկինս զի արող է Աստուծոյ, և
մի՛ յերկիր զի պատուանդան է ոտից նորս, և մի՛ յԵրուսա-
ղէմ զի քաղաք է մեծի արքայի, և մի՛ ի գլուխ քո երդնու-

ցուս զի ոչ կարես մագ մի սպիտակ ատենչ կամ բուխ . այլ
 եղիցի ձեր բակ, այոն՝ այո և ոչն՝ ոչ, զի աւելին քան զայն
 ի շարէն է : » Մատթէոս, Գլ. Ե. 33-36. Թուոյ, Գլուխ
 Լ. 3. Երկրորդ Օրինաց, ԻԳ. 28. Յակոբ, Ե. 12. Եսա-
 յի, ԿԶ. 1. Սաղմոս, ԽԸ. 2 :

Սրբազան Կաթողիկոսը նոյնպէս աղէկ գիտէ, որ
 Քրիստոսի մարմինը և սրիւնը տրուեցան հաւատացելոց
 չէ թէ մարդոց մէջ դաշն դնելոյ միջնորդ, այլ հաւա-
 տացելոց Աստուծոյ հետ միանալոյ, մեղքէ սրբուելոյ,
 հոգևով սնանելոյ և Աստուծոյ արքայութիւնը ժառան-
 գելոյ պայման : Արդ ի՞նչպէս ներելի է ընդունիլ, որ
 մեր Լուսաւորչի պէս երկիւղած, համեստ և սուրբ Հո-
 գի մը իր Աստուծոյ ամենասուրբ արիւնը թափէ մրա-
 մանի մէջ, անոր մէջ գրիչ թաթխէ, զանիկայ ապակա-
 նացու քարտիգի վերայ դրոշմէ, որ էն վերջը ցեցակեր
 կամ մկնակեր ըլլալու էր : Ով կուզէ՞ այսպիսի ամբա-
 ըրչտութեան թող հաւատայ, սակայն իմ խիղճս ինձ
 չներեր : Ասոր նման անզգամութիւն մըն ալ մեր խրդ-
 ճալի Գազիկ երկրորդը և Հայաստանի ազատութիւնը
 Յունաց մատնելու ատենը կպատմուի . որուն հաւատալու
 արգելք մը չկայ, ըստ որում անոր գործողները վատթար
 և մատնիչ անձինք էին : Այլ Լուսաւորչի պէս առաքինի
 հոգիէ հեռի՞ ըլլայ այսպիսի ամբարշտութիւն :

Երրորդ ստութիւն Դաշանց թղթոյն : « Միրելեացն
 տիրելի լինելով, թշնամեացն՝ թշնամի » : Եթէ այս վարդա-
 պետութիւնը Ս. Լուսաւորչին ընծայեմք, կպարտաւո-
 բիմք այնուհետև սկիւմայ ընդունիլ, որ անոր Հայոց
 քարոզածը Քրիստոսի Աւետարանին հակառակ մարսա-

ւորութիւն է եղեր. ասրա թէ ոչ՝ Քրիստոսի հաւատարիմ
աշակերտ մը ի՞նչպէս իր վարդապետի «այլ եւ ստի՛մ ձեզ,
սիրեցէ՛ք զբշխակս ձեր... բարի արարէ՛ք ատեղեաց ձերոց
... զի երէ սիրիցէ՛ք զայնոսիկ, որ սիրենն զձեզ, զի՞նչ
վարձք իյցեն. ո՞չ ասպաքէն և մաքսաւորք զնոյն գործեն.
եւ եթէ տայցէ՛ք միայն ողորյն բարեկամաց ձերոց՝ զի՞նչ
աւելի առնէք. ո՞չ ասպաքէն մաքսաւորք եւ մեղաւորք զնոյն
գործեն.» Մատթէոս, Ե. 44-47, պատուիրանին հակա-
ռակ կհամարձակէր քարոզել ըսելով սիրելեացն սիրելի
լինելով և բշխակեացն՝ բշխակի :

Չորրորդ ստուծիւն Դաշանց թղթոյն : « Խառնիճա-
դանճ բազմութիւնք առհասարակ, որք ի Սագաստան եւ ի
Դեղմաստան, որք էք հաստատեալ ի հաստատեղորս գաւազանս
երկարի եւ ի խորխտ եւ յանխանարհելի իշխանութիւնս Հոռ-
մայեցոց » : Կոստանտինոս կայսեր օրովը Հռոմէական
կայսերութեան աշխարհացոյցը և գաւառներու ցուցակը
քննելով՝ անոր արեւելեան սահմանածայրը Միջագետք
և Վանայ ծովակը միայն կտեսնեմ, իսկ Սագաստան,
որով Յազկերտ սօւրբ Վարդանանց կալառնար, Եղիշե-
եր. 80, Պարսկաստանի Հիւսիսի կողմն էր, այսինքն
Սողդիանի և Խորեզմի անդին, զորս Հռոմայեցիք երազի
մէջ անգամ չտեսան, թո՛ղ թէ նուաճեցին : Սասկա
Կոստանտինոսի օրովը տիեզերաց մէջ Դերեստան անու-
նով երկիր չկար : Տասներորդ դարու մէջ միայն Դելիմ
(Դելմաստան) գաւառը կձիշուի Բովանիայի պատճառաւ,
որ Դելիմսան ճոխութիւնը կանգնեց Իրակ-Ալէմի մէջ,
որ և տևեցաւ 932էն ց1056, այսինքն Դաշանց թուղթը
կեղծելէն քիչ մը յառաջ :

Հինգերորդ ստույթիւն Դաշանց թղթոյն : « Տարեք ի կողմանս Ատրպատականաց եւ Արարայ » : Այս երկու աշխարհագրական անուններէս ստաջինը հին եւ ամենուն ծանօթ ըլլալով, Կոստանտիանոսի ատենը երբեմն Հայոց ձեռքն էր, երբեմն՝ Պարսից . երկրորդը, որ Խրակ Աճէմին է, քիչ մը ուշազրուեցեան արժանի է : Խրակ անունը մինչև Սասանեանց կործանումը, որ է եօթնեւերրորդ դարը՝ դեռ ծներ չէր, քանի որ Պարսից տէրութիւնը կանգուն էր : Այս անունս, որ երկիր սպոր կամ քիրտ կնշանակէ, Արարացոց գիւտ է, որոնք Պարսիկ անունը եւ տէրութիւնը ջնջելով՝ Խրակ Աճէմի եւ Խրակ Արարի անունները հնարեցին Կոստանտիանոսէն գէթ 400 տարի ետքը : Բաց յայնմանէ Արարն, որոյ մայրաքաղաքն է Թէհրան, եւ միւս քաղաքները՝ Խարանան, Քեաշան, Համատան եւ Խրագրին, երբէք Հռոմայեցոց իշխանութեան տակ ինկած չէ :

Վեցերորդ ստույթիւն Դաշանց թղթոյն : « Իսկ ես (Կոստանտիանոս) զհաւարակ իաշանասին Քրիստոսի, զոր մայրն իմ (Հեղինէ) բերեալ էր ինձ նշան յԵրուսաղէմէ, հատեալ զայն ետու Տրդատայ » : Հայ պատմագիրերը, ինչպէս վերջ տեսանք, Տրդատայ Հոռմ երթալը 318 կամ 319 թուին կղնեն, Դաշանց թուղթն ալ կազմատէ, որ Կոստանտիանոս այն ատենը Տրդատին տուա Հեղինէի Երուսաղէմ գոպո՞ծ Կենայ Փայտի մէկ մասը : Սակայն այս գիւտս, ինչպէս բոլոր Հայ, Հռոմայեցի եւ Յոյն պատմագիրերը կվկայեն, 326 ին եղաւ, այսինքն 9 տարի ետքը : Այս առաքինի թագուհիս Երուսաղէմի Ս. Գերեզմանի տաճարը շինել տուած ատենը ճշմարիտ խա-

չափայտը հանդերձ հինգ բեւոք գտաւ Մակար պատ-
րիարքի օրովը և Կոստանտիանոսի Թագաւորութեան
քսաներորդ տարեդարձին, իմա՛ 326 թուին : Տէ՛ս Կիւր-
զի Երուսաղէմայւոյ Թուղթ առ Կոստանտիանոս : Սուրբ
Հեղինէ Խաչափայտի մէկ մասը Երուսաղէմ Թողոս ,
մէկալը բեւոններուն հետ իր որդուն ուղարկեց , որ զա-
նոնք (բեւոնները) իր ձեռք երասանակիւ մէջը դնել տուաւ :
Աբբա Ֆէօրի . Պատմութիւն Քրիստոնէութեան , հա-
տոր Ա . եր . 452-453 : Խորենացի . Գիրք Բ . Ձէ : Ի՞նչպէս
կրնայ ըլլալ ուրեմն , որ 326 թուին գտնուած Խաչա-
փայտի մասը , 318 կամ 319 թուին Կոստանտիանոս
Տրդատին կպարգևէ :

Եթե՛ներորդ ստութիւն Դաշանց Թղթոյն : « Եւ զպար-
տաքիւն իմ (Կոստանտիանոսի) յեզր Դանուբար գետոյն
նօրի, եւ գերեւմն ի յերկնից աստեղանման խաչին եւ զկր-
նագիրն լուսեղէնքէ այսու յադրեցև » : Մեծն Կոստանտի-
անոս 306 թուին Բրիտանիոյ, Գաղղիոյ և Իսպանիոյ զօր-
քէն կայսր հռչակեցաւ . Ռէ՛ն գետին քովերը Ֆրանգաց
յաղթեց, զՄաքսիմիանոս, իր աները, սպաննել տուաւ .
և 312 ին Ալպեան շղթան անցնելով՝ Վերոնէ , Բրիա-
կիա , Տիւրին և Սիւս բանակեալ Մաքսենտեայ զօրա-
խումբերը ցրուելով՝ Հռոմ քաղաքի մօտերը լուսեղէն
Խաչը տեսաւ , որոյ արձանագիրն էր In hoc signo vinces .
այսու նշանաւ յադրեցև . Մաքսենտէ ալ Միլլիւսի
կամուրձի մօտ Կոստանտիանոսէն յաղթուելով՝ Տիրեր
անկաւ և իօզդուեցաւ : Հին և նոր Հռոմայեցւոյ և Յու-
նոց պատմիչները այսպէս գրեր են ու Եւրոպիոյ բոլոր
Համադարանները այսպէս կընդունին . Կոստանտիանոս

այս ատենս ոչ Ռանուբար գետի քով պատերազմ ըրեր է, ոչ յաղթուեր, ոչ ալ լուսեղէն Խաչ տեսեր հան. ուստի Ռաշանց թուղթը եօթներորդ սուտը կիսօսի : Հռոմէական և Յունական պատմիչները մեծին Աոստանտիանոսի մէկ պատերազմը կալատմեն Ռանուբ գետի ափերը Ղոթաց, Անդալաց և Սարմատացւոց հետ, ուր նախ սարտեցաւ և ասաւ յաղթեց. սակայն այս ճակատս 331 ին տեղի ունեցաւ, այսինքն լուսեղէն Խաչի երևնալէն և Տրդատայ հետ դաշինք դնելէն 12-20 տարի ետքը, որ և Ռաշանց թուղթի ութերորդ ստութեանը ապացոյց է :

Իններորդ ստութիւն Ռաշանց թղթոյն : « Պիմևադարձ եղէ (Աոստանտիանոս) քրիստոնէական հաւատոյ . մոչկան պատերազմ յարուցի, զի զօրն իմ կուտրեցի, որք հաւապացեալք էին ի Քրիստոս » : Լուսեղէն Խաչի երևնալէն կամ 312 թուականէն ետքը Աոստանտիանոս միշտ քրիստոնէից պաշտպան եղաւ, երբէք զանոնք չհալածեց, ոչ ալ իր քրիստոնէայ զօրքը կուտրեց, որուն իմ ճանաչած 20-25 պատմագիրերն միաձայն կվկայեն : Ստոյգ է, որ Հռոմայի կայսերաց մէջ չկայ մեծին Աոստանտիանոսի նման անձ մը, որոյ առարքինութիւնները և մոլութիւնները, հին և նոր մատենագիրներէն այնչափ և այնպէս գովուին ու պարսաւուին, ինչպէս ասորը . սակայն անտարակուսելի կմնայ, որ լուսեղէն Խաչի երևնալէն յետոյ Աոստանտիանոս կամ և երբին հանդուստք կամ քաղաքական եկրօսման միշտ քրիստոնէութեան պաշտպան կնցաւ : Ուստի Ռաշանց թուղթը իններորդ անգամ սուտ կիսօսի :

Տասներորդ ստույթին. Դաշանց թղթոյն : « Լուսաւորեալ բժշկեաց զմեզ (զԿոստանտիանոս) սուրբն Սեդրեատրոս . և հաստատեաց զմեզ ի հաւատս ճշմարիտս » : Դաշանց թուղթը միայն չէ , որ այս սխալ կարծիքս ունի Կոստանտիանոսի Սեդրեատրոս պապի ձեռամբ դարձի գալուն և մկրտուելուն վրայով . հիներէն ոմանք ալ , որոցմէ անցեր է նաև մերայնոց : Այս բարեպաշտական խարէութեան գաւիչը ընդհանրապէս սուտ Խոհորդի դեկրետացները կհամարուին , որ ոչ միայն կպնդէին թէ Սեդրեատրոս զԿոստանտիանոս ի բորոտութենէ բժշկեց մկրտութեամբ , այլ նաև անորմէ առացաւ Հոռմ քաղաքի և Իսապիոյ երկրաւոր իշխանութիւնը , զոր Լաւրենտ Վալլայ անհերքելի փաստերով այնպէս ջրեց մինչև պապի աշխարհական իշխանութեան անկեղծ կուսակիցներն անգամ համոզուեցան ու խոտեցին իրենց անհիմն կարծիքը : Այժմ բոլոր Հռոմէական Համալսարանները , Ճեմարանները , Սեմիներները , Աստուածաբանները , եկեղեցական սլաւոնիչները , Պիոս Թ. Սրբազան Պապէն և Պարիսի Սորբոնէն սկսեալ , Գաղղիացի , Գերմանացի , Անգղիացի , Իսպանիացի , Փորթուգալցի , Իտալացի , Ամերիգացի , Լեհացի , Հունգարացի , Բելգիացի և այլ Հռոմէականները միաձայն կընդունին իրրի ինքեայտ և անդիւնարելի ճշմարտութիւն , թէ մե՞ն կոստանտիանոս Սեդրեատրոս Պապէն ոչ շուսաորուեր է , ոչ մկրտուեր , հապա Կիկովիղիոյ Եւսեբիոս եպիսկոպոսէն իր մահուան ատենը , ի 27 Մայիսի 337 թուականին . որուն կվկայէ նաև Սրբա Տէօրի Քրիստոնէութեան Պատմութեան անուանի հեղինակը , Հատոր 1 , եր . 478 . Ին .

նովկենտիոս Ռուս վարդապետը՝ իր շինած Եկեղեցւոյ Պատմութեան, Հատ. 1, եր. 144-145, և այլ հարիւրաւոր ականաւոր մատենագիրք : Այս պարագաս, որոյ վերայ տասը տարի յառաջ մեծահաւատ Ամիրայի մը հետ առարկութիւն ունեցանք, մեզ կարևոր երեւցաւ ական յանդիման ապայուցանել, որպէս զի մեր հակառակորդները աղէկ համոզուին թէ մեր առած տեղեկութիւնները, այսպիսի խնդրոց վրայով, Բէքէքի կամ Ղարաբիոյ աղբիւսներէն ժողուած չեն . այլ այն աղբիւրներէն, զորս Հռոմէական Համալսարանները և Սորբոնը իբրև միմիայն ճշմարիտ կընդունին . մեր իօսքն ալ այն Հայերու համար չէ, որոնք Պիոս Թ. քն կամ բուն Հռոմէականներէն աւելի Հռոմէական կուզեն ձևանալ . այլ այն ազգայնոց համար, որոնք պատմութեան մէջ ճշմարտարիւն միայն կ'իմտուեն, և քրիստոնէութեան մէջ՝ ուղղութիւն, վերանորոգութիւն ու կատարելութիւն մարդոց : Ռւրեմն Դաշանց թուղթը ասաներորդ սուտը կ'իօսի :

Մետասաներորդ ստութիւն Դաշանց թղթոյն : « Եւնա (Սեդեբստրոս) յօժարեցայ ի պատուել զվեմ իտառոմանոյն Գրիգորոսի, զգահակիցս իմ զԳրիգորիոս . . . և մեռնաքրեցաք զկարողիկոսն Հայոց գաւրբն Գրիգոր պապ, պատրիարք և հայրապետ » : Տէր կաթողիկոսը Դաշանց թուղթի մէջ մեր Լուսաւորչին տրուած քանի մը տղայական գովաբանութիւններ կարդալով, Ճաւաբաղի. երես 256՝ կզմայլի և կ'յափշտակուի, և զորս անոր հաստատութեանը իբրև խարիօխ կընդունի, մոռնալով տեսնել կամ կշռել անկէ ետքը եկող այս խոշոր սուտս, զոր եթէ ընդունիմք, կ'աւարտաւորիմք մեր կաթողիկոսները Հռոմ

ու ղարկել միշտ ձեռնադրութիւն առնելոյ համար ու մեր ազատ Քահանայապետութիւնը Հռոմայ փառահոյ կարգի- նայնեռու ծառայական լուծի տակը դնել : Գովասանքը փառամոլներու փափուկ նեարդերը խտրցնելու մոգա- կան զօրութիւնն ունեցեր են միշտ : Ականաւոր մարդոցմէ անգամ շատ սակաւ անձինք այս տեսակ տկարութենէ ազատ գտնուեցան , որոցմէ մէկն է մեր անհամեմատ Լուսաւորիչը . երանի՛ թէ անոր յաջորդներն ալ անոր անշքութեան և համեստութեան օրինակին հետեւէին :

Գաշանց թուղթի շուայլարանութիւնը , որ կուտակու- թեամբ նոյնանչան բառից , թանձրամիտներու առջե- դատ վաստկել կուզէ , ինչպէս եթէ Յիսուսեան գիտուն- ներէն մէկն ալ գաղղիներէն , անգլիներէն , սուսերէն , գերմաներէն , հայերէն , պարսկերէն , վրացերէն և տաճ- կերէն հայր անունը փէն , բրտոյ , խլեր , բրտոյ , հաց , եան , պուրի , էքսէկ հնչեցնելով օղը ալեկոծէր իր ճարտասա- նութիւնը ազնուական ամիրաներուն ցոյց տալոյ համար : Ասոր պէս ալ պապ , պատրիարք , կարդիկոս , հայրապետ բառերը , թէև այլ և այլ լեզուներով գրուած , ամենն ալ սակայն հայրապետ կնշանակեն՝ ոչ աւելի , ոչ պակաս : Այս աստիճանս ալ մեր Լուսաւորիչը Հռոմ գնալէն յա- դա՛ թովանդակապէս առեր էր և ունէր ըստ միաբան վկայութեան մեր բոլոր պատմագիրներուն : Կարդա՛ Ագա- թանգեղոս . եր. 19 , 592 , 596 , 613 , 634 , 639 . Բիւ- դանդարան . եր. 6 , որ զմեր Լուսաւորիչը , Հռոմ գնալէն յառաջ , կկոչէ մեծ քահանայապետ , եպիսկոպոսստպետ . որ իր Գրիգորիս թոռը . եր. 10 , Վրաց և Աղվանից կաթողիկոս կձեռնադրէ , Յովհաննէս կաթողիկոս . եր.

26 . Ասողիկ , երես 63 . Մովսէս Կազանկայատուացի ,
հատ . Ա . եր . 99 . Ստեփաննոս Օրբէլեան , հատ . Ա .
երես 63 . և այլն :

Արդ եթէ մեր Լուսաւորիչը Քահանայապետութեան
լրութիւնը ստացեր էր Ղևոնդէն , այնուհետև ի՞նչ հարկ
կար , որ նորէն Սեղբեստրոսի առջև ծուներ դնէր ու
վերստին ստանար յառաջմէ ստացածը . մի՞ գուցէ իր ,
ցայն վայր ունեցածը , թերի էր , մի՞ գուցէ Հոգւոյն Սըր-
բոյ պարգևները վերստին տալու կամ ետ առնելու ամ-
բարիչտ մոլորութիւնը մեր եկեղեցւոյ հիմնադիրները
ունեցեր են . ինձ քա՛ւ լիցի այսպէս խորհիլ : Կտեսնէ՞
Սրբազան Կաթողիկոսը , թէ խայտառակ Դաշանց
թուղթը սրպիսի մոլորութեան խորխորատներ կձգէ իր
ընդունողները : Սրբազան Կաթողիկոսը կընդունի՞ Լու-
սաւորչի Հոով վերստին ձեռնադրուիլը . եթէ կընդունի ,
ո՞չ ապաքէն ինքն ալ կպարտաւորի Հոովն իր ձեռնա-
դրութիւնը ստանալ . եթէ չընդունիր , ուրեմն Դաշանց
թուղթը սուտ կը խօսի . այո՛ կամ ոչ պատասխան մը իր
Սրբութեան կողմէն մեզ խորհելու և գրելու շատ նիւթ
կպատրաստէ :

Երկոտասաներորդ ստութիւն Դաշանց թղթոյն : « Եւ-
արարաք զաս պատրիարք Հայոց մեծաց . զի ինքն և ան-
նայն արոռաժառանգք սորա ինքնագրոխ եղիցին . յիրեանց
կոյիսկոպատացն առնելով ձեռնադրութիւն » : Եթէ այսպիսի
դաշինք մը , ըստ Սրբազան Կաթողիկոսին անժխտելի երդ-
մամբ դրուած ըլլար Ս . Լուսաւորչի և Ս . Սեղբեստրոսի
մէջ , Ս . Լուսաւորիչը , ուխտազանց չըլլալու համար ,
կը պարտաւորէր իր յաջորդները ինքը կամ մեր եպիսկո-

պոստները ձեռնադրել . այլ մեր սլաւոնագիրները , այսինքն , Խորենացին , Յովհաննէս Կաթողիկոս , Ասողիկ , Կիրակոս , Վարդան , Մովսէս Կազածկայտուացին , Ստեփաննոս Յրբէլեան , միով բանիւ , ամենը միաբան եղևացեն , որ Լուսաւորչի որդիքը , թոռները և այլ յաջորդները՝ Արիստակէս , Վրդանէս , Յուսիկ , Փառճերուէհ , Շահակ , Մեծն Ներսէս , ամենն ալ ըստ առաջնոյ կարգին Կեաարիա առին հայրապետութեան ձեռնադրութիւնը : Տէս Յովհաննէս Կաթողիկոս , երես 31 : Այս սղ այնպիսի դաշինքի մը զօրութեամբ , որ Լուսաւորչի և Ղեկոյի մէջ , Տրդատայ Հոռմ գնաղէն յառաջ , դրուած էր : « Եւ հաստատուեալ կացցէ Վհայտարիւն իմէջ երկուց կորնանցս , զի պարգևարաշխոտարիւն նորոգեալ քահանայապետութեանդ մեքայդ եահանգիդ առ ի մէջ կայցէ անշարժ յնկնեցոյս Կեաարու » . Ազատանգեղոս , եր. 613-614 :

Երեքտասաներորդ ստութիւն Դաշանց թղթոյն : « Պարգևեցի և սիրելի եղբօրն իմոյ Տրդատայ ցսիրեցեալն իմ գբերդեհէմ , քաղաք մեծի Դուրի , գտեղի Գնեղեան Քրիստոսի իսրոյ կուսէն : Պարգևեցի նորասպակ Պարբէխ մերոյ յիշատակ յախտեակեան ազգաց յազգս ի յԵրուսաղէմ քաղաքի իջևան Հայոց աղօթականացն զՎհայարանն սրբոյն Յակոբայ . . . » : Քրիստոսի հինգերորդ դարէն յառաջ , այսինքն՝ քանի որ Հայոց , Յունաց և Լատինաց եկեղեցիները իրարմէ բաժնուած չէին , տնօրինական տեղիքը հասարակաց էին : Երուսաղէմի մէջ մէկ պատրիարք միայն կար , ամեն հաւատացեալք իրենց ուխտը ու աղօթքը ամեն եկեղեցիի մէջ անխտիր կկատարէին : Եթէ Կոստանտիանոս Բեթղեհէմ քաղաքը կամ Ս . Յակոբայ վանքը

Հայոց տուած ըլլար, այս եղելու թիւեր մեր կամ այլոց գի
 սկանաւորներէն գտնէ մէկը կ'ըլլէր : Արդ ոչ միայն
 ստանկ բան մը մեր նախնեացմէ յիշող չկայ, այլ նաև
 ոչ 1835 թուի վեներտիկ տարուած Հասթուր թիւն
 Հայաստանին և ոչ Մոզէս Կարանկայտուացին : Հնա-
 խտու թեան Հայաստանի Բ. Հաստր, երես 199-201,
 Տրդատայ ու Լուսաւորչի աստերը Երուսաղէմ Հայոցմէ
 շինուած 70 վանորէից ցանկին մէջ, զոր շինողը : Ազա-
 թանգեղեաց պատմութեան հատեր եմ, կրտէ, ոչ Բեթ-
 հեղէմի Հայոց ըլլալը կ'ըլլէ, ոչ ալ հոն գտնէ մատու
 մը ունենալիս : Ս. Յակոբայ մերը ըլլալն ալ կ'հիմար-
 կէ. թէ և այս ցանկը շինողն ալ եօթներորդ դարէն ետքը
 կեցած կերևի Մահմետականները յաճախ յիշելուն հա-
 մար : Սյուսէս է նաև Կարանկայտուացին, որ Հաստր Ա.
 եր. 220-224, Երուսաղէմ եղած Հայոց և Աղլանից
 եկեղեցիքը, Անատոսայ օտ Վահրամ Մամիկոնեան
 գրած նաճագէն քաղերով կ'ըլլէ, Բեթհեղէմ և Սուրբ
 Յակոբ մերը ըլլալը ամենեկին չիշէր, որ անշուշտ զանց
 առնելու չէր, եթէ օտտ Ղաջանց թղթի ըսածը իրա-
 ըլլար :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.

Եթէ ուզէինք այս խօյտառակ Ղաջանց թուղթը ման-
 րամամնարար քննել ու դատել, կ'զարտաւորէինք Ռու
 և Յուծի չափ գիրք մը գրել. զոր այժմ ոչ ժամանակ
 ունինք, ոչ կամք : Եթէ վեհախառ Կաթողիկոսը գրած

նին կղաղբի . ապա թէ ոչ՝ նոր քննագոտութիւն մը
հրատարակել կպարտաւորվեք , որուն մէջ , ոչ թէ այս-
պէս հարեանցի քննելու դիտաւորութիւն ունիմք , այլ
բառ սո բառ և տող առ տող , որպէս զի մեր ազգը ար-
թընձայ ու այսպիսի վիտտած և յիմարական սրատրանքի
հետեանքը կշռելով սթափի : Եթէ ժամանակի բերմունքը
զմեզ այլ բարիքէ զրկեցին , գոնէ խորհելոյ , խօսելոյ և
գրելոյ ազատութեան պատեհութիւնը լրիւ ընձեռեցին ,
յորմէ զուրկ են Ս . Էջմիածնի մեր կարգակից եղբարքը ,
որոց ձայնը վանքի պարտպին մէջ դիւրաւ կխզզուի :

Հնասիրութեան մասին ոչ կաթողիկոսէ , ոչ ամիրայէ
դաս առնելու պէտք չունիմ : Պաշանց գիրքը , որ հնու-
թեան անուն և երեւոյթ միայն ունի , իրօք նոր է , և
խարդախ ու ամենեւին անընդունելի և վրասակար մեր
ազգային լրութեանը եթէ հոգևորապէս , եթէ բարոյա-
պէս : « Այս սիրոյ և մխարանութեան դաշին » զօրութեամբն
էր , որ Տրդատէն ետև մեր ազգը գնալով դնաց՝ տկարա-
ցաւ և աղքատացաւ . այս սիրոյ և մխարանութեան դաշին
զօրութեամբն էր , որ մեր Աբշակունի , երբեմն Արևմը-
տեան Ասիոյ ինքնակալ տէրերը , Կոստանտինոսէն և
Տրդատէն ետև , սոսկական գործակաշի անուն առին
Կոստանտինոսի յաջորդաց մէկէն , այսինքն խենէշ
Յուլիանոսէն . Խորենացի , Գ . Գ . զԼ ժԵ . որ մեր Պապ
և Վարազդաթ թագաւորները անարգաբար Կոստան-
տնուպոլիս տարուելով՝ մէկը գլխատուեցաւ , միւսը
Թուղիս կղզին արտուեցաւ . Խորեն . Գ . Գ . զԼ ԼԹ .
և Խ . : Մէկ դի թողումք Հոռոմոց կայսերաց զոռոգու-

թեան, նենգութեան, շահասիրութեան և մատնութեան պժգալի օրինակները, որովք Հայոց ազատութիւնը, բարօրութիւնը և փառքը աղաբարեցիկ իրենց փառամոլութիւնը և եսականութիւնը յագեցնելու համար :

Կնքեմք քննադատութիւնս ըսելով, որ մեր կողմէն Արշակ, Տիրան և Պապ Թագաւորները, Բարգէն, Մովսէս, Աբրահամ և Ներսէս կաթողիկոսները, և Յունաց կողմէն Յորիանոս, Արկադ, Մարկիանոս և այլ կայսերք Կոստանտիանոսի և Տրդատայ 319 թուին դրած սիրոյ և միարանութեան յախտնական դաշինքը, 362 ին, 387 ին, 451 ին, 492 ին և 552 ին հրապարակաւ և ազգային ժողովով պատուեցին և ոչնչացուցին, ինչպէս Սեբաստասպօլի առումը պատուեց և եղծեց այն ամեն դաշինքը, զորս Ռուսք և Թուրքք, անկէ յառաջ, իրարու հետ դրեր էին : Ըստ որում Արկադ, Յորիանոս և Մարկիանոս վատութեամբ յանձն առին քրիստոնեայ Հայաստանի մեծագոյն մասը անաստուած Պարսից տալ որպէս զի իրենք անոր փոքրագոյն մասի ոսկին ու արիւնը անվրդով ծծեն . Խորենացի Գ. Գ. գլ. ԽԲ : Որով մեր տէրութիւնը կործանեցաւ և մեր ազգը սաստիկ աղէտից մատնուեցաւ : Այսուհետև ի՞նչ օգուտ այսպիսի ծրուած, փտուեալ, փոշիացեալ և խարդախեալ դաշնագիր մը շատագովել, զոր ոչ Սրբազան Կաթողիկոսը կենդանացնելոյ կարողութիւն ունի, ոչ ալ անոր կենդանի ատենը Հայոց բարօրութիւն բերաւ . Դաշնագիր մը, որ հզօրին և ակարին հաւասարապէս ամօթ կրերէ : Եթէ մերժեմք զայն, ի՞նչ վնաս կգործեմք . եթէ ընդունիմք զայն, ի՞նչ շահ կքաղեմք անկէ :

Վեհափառ Կաթողիկոսը գիտէ, որ Փրկիչը խառնե
արգիլեր է գայթակղութիւն տալ հաւատացելոցմէ նաև
փոքրագունին : Նուաստս, որ ազգաւ Հայ եմ, հաւատով
քրիստոնէայ, և աստիճանաւ՝ վարդապետ եկեղեցւոյ,
յիրաւի գայթակղեր եմ տեսնելով, որ մեր եկեղեցւոյ
գլուխը փոխանակ ամեն Հայոց ուշադրութիւնը դէպ ի
Նուսաուրչի աթոռը ուղղելու, փոխանակ մերայնոց
սիրտը և հոգին դէպ ի Հայաստան քաշելու և Արարա-
տայ ստորը, փոխանակ ազգայնութեան ոգին արծար-
ծելու և զօրացունելու, ինքն է, որ աղճատարան Դա-
շանց թուղթի մը պաշտպան հանդիսանալով՝ մեր ազգի
հայեցուածքը դէպ ի Հոռոմ կղարձունէ, Հայոց ոգին
և գգայմունքը Հայաստան հրաւիրելու տեղ, Հոռոմ
կուղղէ մեր պանծալի Առաքեալը հոն ուղարկելով, Հոռո-
մայ սրտէն կարողիկոսական մեղեդարութիւն, հոգևոր
իրաւարանութիւն, կասկերոյ և արձակերոյ հեղինակութիւն
առնել տարով : Ստոյգ է, որ Քրիստոսի այլ և այլ եկեղե-
ցեաց մէջ հաւատոյ միաբանութեան խնդիրը նախանձեղի
խնդիր մըն է . ասոր ալ եթէ հինգ միլիոն Հայոց մէջ
հինգ ցանկացողք կան, անոնցմէ մէկն ալ ես եմ . բայց
իմ ուզածս ազատ քննութեանը, փոխադարձ և իրաւացի
զիջմանը միաբանութիւն մըն է էական հաստատելաց մէջ՝
իւրաքանչիւր եկեղեցի իր ինքնիշխան քահանայապետու-
թիւնը, Տէւր, վարդապետութիւնը, կարգը, սաւեղութիւնը,
արարողութիւնը, շեզուն և ստատած պաշտութիւնը անխախտ
պահելու պայմանաւ, և ոչ թէ կուրօրէն հպատակութիւն,
ինչպէս այլք մեզմէ կպահանջեն :

Թողումք առ այժմ՝ այլադաւան և հեռաւոր եկեղեցւոյ

եաց հետ միաբանելու խնդիրը . դառնամբ մեր ազգի նորոգութեան պայմաններուն : Երեք խնդիր մեզ առայժմ ամենակարևոր կերևին . այսինքն նախ՝ շանք մեր եկեղեցոյ հետ միաբանել մեզմէ բաժնուած Հռովմականութեան , Յունականութեան և Բողոքականութեան ազգային ճիւղերը : Երկրորդ՝ ազգը գրաւոր և հաստատ օրէնքով բարեկարգելոյ և վարելոյ շանք : Երրորդ՝ մեր ազգի մէջ ուսումըն , արուեստ և ազգայնութեան ոգի գարրեցնելոյ և ծաւալելոյ փոյր :

Առաջին առաջադրութիւն : Ոմանցմէ լսուած է , որ մեր ազգը և եկեղեցին սակաւաթիւ ըլլալով՝ մեծ ազգի և եկեղեցւոյ մը պատուաատելու է , որ ծաղկի և զօրանայ : Ըստ մեզ , ազգի մը բազմաւորութեան կամ սակաւաւորութեան խնդիրը երկրորդական է , առաջին և էականը ըլլալով անոր անդամոց իրարու հետ ունեցած յօդակապութեան սերտութիւնը : Թերմոպլիի , Մարաթօնի , Սաղամինի , Արբելի , Վարդանակերտի և Պէքինի ճակատներու նկարագիրը կարղացողը կտեսնէ , որ երբեմն 1,000 , 2,000 , 4,000 , 10,000 զօրականը 10,000 , 50,000 և մինչև 400,000 զինուորաց դիմազրաւ եղան և յաղթեցին : Մարդ ամենուրեք մարդ է . մի մարդը միշտ մի մարդ արժէ . քիչի շատին յաղթելու , շատի քիչէն յաղթուելու գաղտնիքը իւրաքանչիւր ազգի հրահանգի , դատարակութեան և կրօնական սկզբանց մէջն է . բնական իրաց մէջ ալ նոյնը կտեսնուի , որ ինչ բարոյական աշխարհի մէջ : Ամեն մարդ գիտէ որ ցեխի շաղխը կամ ծեփը կիրէն տկար է , որ փայտեայ բւեռը մետաղէն ապկար է , որ հողէ շէնքը քարեայ կամ կճեայ շէնքէն

սակաւատե է: Եթէ 2,000 Հայեր Արդանակերտ 4,000 Արարայ յաղթեցին, վասն զի այն 2,000ը մէկ հոգւով և մէկ զգացմամբ պատերազմեցան, վասն զի այն 2,000 հոգին իբրև մի անձն և մէկ նպատակի համար կոուեցան: Երևելի մարմինը զոյզն ինչ է, կարևորը հոգին է, հոգւոյ կեանքն ալ կրօնական, բարոյական և քաղաքական ճշմարտութիւններն են կամ ուսումն և դաստիարակութիւն: Մեր բանասէրներէն մէկը երբեմն գրեց, որ կրօնն ու լեզուն ազգաց միաբանելու արգելք եղան. մէք ալ կպնդեմք, որ առանց կրօնի և լեզուի ոչ ազգ կայ, ոչ ժողովուրդ. և եթէ ազգ և ժողովուրդ կան, վասն զի կրօն մը և լեզու մը ընդունեցին. առանց լեզուի և կրօնի անհատներ կան և ոչ թէ ազգ. մարդկեղէն անհատները իրարու կապողը և ազդութիւն կազմող շաղախը կրօնն է, ինչպէս կիրը հոյակապ տաճարաց քարերուն:

Քրիստոնէական կրօնը, որ իբրև յաւիտենական ճշմարտութիւն Ադամայ հետ մարդկային ազգին տրուեցաւ մեր հայրենի երկիրը, որ մարգարէից սպասաւորութեամբ զարգացաւ և Յիսուսի Քրիստոսի միջնորդութեամբ կատարելագործեցաւ, մի է անտարակոյս և անփոփոխ, ինչ կերպարան որ առնու, և ո՛ր կլիմայի տակ որ բարգաւաճի: Քրիստոնէական կրօնի արմատը մի է միշտ, որ է Քրիստոս Աստուած. այլ և այլ ազգաց կամ աշխարհաց եկեղեցիքը ծառի մը այլ և այլ ոստերուն կնամանին, որոյ բունը որքան անէ, այնքան ալ անոր ոստերը կտարածին ու իրարմէ կհեռանան: Այս ոստերու իրարմէ հեռանալը արտաքին է, ռամկաց համար է. անոնց ներքին միաբանութիւնը ի ձեռն արմատոյն և բունին անփոփոխ

կէնայ միշտ բաց ի անոնցմէ , որոնք մարդկային խարէութիւններով թիւնաւորած կգօսանան ու բունէն զատուելով կմեռնին :

Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցին այն հին ոստերէն մէկն է , որ Երուսաղէմէն եկած Առաքելոց մշակութեամբը Քրիստոնէութեան բունին վերայ բուսաւ , ու ի սկզբանէ մինչև ցայսօր աստուածային ճշմարտութեան անապակ և կենդանարար աղբիւրէն սուղօւելով՝ միշտ կենդանի մնաց : Հայոց Եկեղեցին Երուսաղէմի Սիոնի գուստր է և ոչ թէ Հռոմաց Ս. Պետրոսի կամ Կոստանտնուպօլսի Սուրբ Իմաստութեան : Ամեն ազգաց և աշխարհաց եկեղեցիք իրարու քորք են , ամենքն ալ Երուսաղէմի դասերք են և մէկը մէկալին ծնօղ և մայր ըսուելու իրաւունք չունի , եթէ ոչ երկրորդական առմամբ : Այլ եկեղեցիք գնալով գնացին և բազմացան , շատերն ալ մեռան , մերինն ալ առաջ բազմածին , յետոյ անզաւակացաւ : Նախահնամուտեան գաղտնիքը , իբրև հոգետես , գիտելու արժանաւորութիւնը շունենալով՝ մարդկօրէն այսչափ ինչ կըսեմ . քանի որ Քրիստոսի Հոգին Լուսաւորչի , Գրիգորիսի , Վրդանիսի , Արիստակիսի , Մեծին Ներսիսի , Սահակայ , Մեսրոբայ , Ղևոնդեանց , Օճնեցիի , Շնորհալիի , Իսրայէլի և այլ հաւատարիմ մշակաց բերնով Հայոց խօսեցաւ , մեր եկեղեցին ալ օր ըստ օրէ ընդարձակեցաւ : Վրացիք , Աղվանք , Ծօգէք , Ճիղքք , Թանարք , Ասորիք , Լվինիք , Հոնք և Ատրպատականք մեր եկեղեցիէն ընկալան Աւետարանի լոյսը , երկար ատեն մեր եկեղեցիէն , իբրև գթոտ մօր ստիւերէ , ծծեցին կենաց բունի փրկարար կաթը :

Եկաւ վերջապէս փորձութեան վայրկեանը : Մեր եկեղեցին , որ երբեմն մինչև Նիւշապուհ արևապաշտութեան վերայ յաղթանակ կանգնեց , մահճէտականութեան և հերձուածոց կատաղութեամբ բորբոքեալ բովի մէջ փորձեցաւ . իր դատերաց շատերը իրմէ զատուեցան , ոմանք այլ եկեղեցեաց յարեցան . կէսը Արարիոյ Մարգարէի մոլորութիւնը գրկեցին : Այս փորձութեան ատենը թէև Քրիստոնէութեան գրաւը , որ է ուղղափառ հաւատքը , անկողոպտելի մնաց մեր եկեղեցւոյ մէջ , այլ Թադդէոսի , Լուսաւորչի , Գրիգորիսի և Արիստակիսի հօգին , որ է կեանքը մահու տալով Քրիստոնէութիւնը քարոզել առաջի թագաւորաց , իշխանաց և ժողովրդոց , վերացաւ մեր պաշտօնեացներէն . և Սահակայ և Մեսրոբայ գործը , որ էր կղերի և ժողովրդեան մէջ համանգամայն ի ձեռն ուսման լուսավորութիւն արմատացնել , մոռցուեցաւ :

Անկէ մինչև ցայսօր , այս երկու նորոգիչ և կենսատու սկզբունքս տեղի տալով , կարծես թէ , մերայնոց վերայ տեսակ մը ապշութիւն տիրեց , ինչպէս ձմեռուան սառը կանաչասազարթ դարաստանի մը վերայ : Կենդանարար Ս. Հոգւոյ տածօղ սիրոյն յաջորդեց տեսակ մը թմբոկեցուցիչ պաղութիւն : Հայութեան բարոյական և քաղաքական շէնքը խախտիլ սկսաւ . հայրենեաց , միութեան , ուղղութեան , միակրօնութեան սկզբունքը և ղգացմունքը գնալով գնացին և քայքայեցան . Քրիստոսի փեմ , նորոգօղ , կենսագործօղ վարդապետութիւնքը անկարօղ առաջնորդաց պատճառաւ անգործ մնացին . ժողովրդեան սիրտը խոպանացաւ . հասարակաց բարիքը , բարոյական առարկիւնութիւնքը մոռցուեցան . ամեն անհատ իր

անձին շահը սկսաւ մտնտալ , ըստ հաճոյից անձին գնալ :
Հովիւներն , որ օրինաց պաշտօնեայ էին յառաջ , այնու-
հետեւ օրինաց տէր եղան . միտք , հոգիք , սիրտք փոքրկա-
ցան , նուաստացան . հեզ և մարդասէր Քրիստոսի բա-
րօշականը մարդիկ ուղղելու անբաւական սեպուելով ,
աբսոր , բանտ , կապանք , տուգանք և ծեծ եկեղեցւոյ
չեմէն ներս մտան . ու հօտապետերը ավուտսալի տկարու-
թեամբ նզովքի և բանադրանքի շանթեր տեղալ սկսան
Բարգէն և Արբաշամ կաթողիկոսներէն սկսեալ մինչև
1846 թիւը այլախորհ Հայոց վրայ . իւրաքանչիւր նզովք
մեզմէ մէյմէկ ամբողջ ազգ և խումբ զատեց . որչափ
բանադրանքը զայրառյաւ , այնչափ ալ մեր ազգի թիւը
սլակսեցաւ :

Քրիստոսի և Ղուսաւօրչի արեամբ և բրտինքով հս-
մահաւարեալ , եղբայրացեալ ժողովուրդերն և ազգերը
խօթամիտ և ապաշնորհ առաջնորդաց ձեռքով այսպէս
և այսքան յօշոտեցան , պառակտեցան և ցրուեցան ,
այնպիսի առաջնորդաց ասեմ , որ իրենց մեծ հաւատ-
քովն , ու ձիւնափայլ սրբութեամբը մլուկ մը չկրցան
ստեղծել , բայց , հինգ հազար , քսան հազար և հարիւր
հազար Քրիստոսի արեամբ գնեալ Հայեր հռհռալով
բանադրեցին և հոգեւոր մահու դատապարտեցին , շինույ
ճարտարապետի գործը թողլով , ազգաւեր քակողի գործ
գործեցին , որպէս զի այս կամ այն շրամիտ Ամիրայի հա-
ճոյ ըլլան և ուսմէն գովուին :

Արդ թէպէտեւ Հին մարդոյ ապականեալ կիրքէն , դեռ
ոմանց միտքը խռովեալ և տեսութիւնը միգազատ , եղ-
բայր ելլօրմէ , հոյր յորուոյ , մայր ի դատերէ բաժնուած ,

իրարու դէմ՝ կասկած՝, ատելութիւն, վրէժ կշնչեն, իրենց ձեռք իրենց ազգութիւնը և պարծանքը աւրելով օտարին կ'յարին. այլ մի՞թէ կարելի չէ այս կորստական, լարծուն զառկալայրի վերայ վայրկեան մը կանգ առնուլ, աչուրնիս դէպ ի անցեալը դարձունել, տեսնել և կշուել ազգայնութեան շէնքի այն տխուր փլատակները, զոր մեր մեր ձեռք ըրինք, և ամաչելով ու սոսկալով այսախիսի ոճրագործութեան վերայ, միտք բերեմք Կենարարի անսուտ բանը « Սմեկայն քազաւորութիւն և տուն՝ բաժանեալ յանձն՝ կորճանի և աւերի. » և այս ազէտայի հետեանայը վերայ խորհելով՝ յօժարիմք անգամ մի, գոնէ իբրև ի Քրիստոս ծնեալ նոր արարածներ, իբրև Հայկաց որդիք իրարու ձեռք երկնցունել, զիրար եղբայրաբար ողջունել և ատելութեան նիւթը Քրիստոսի հողուովը, Քրիստոսի սիրովը քննել և պարզել :

Դիցուէք թէ մեր հովիւները այնպէս թմբրեցան, որ պատառող գայերու իւրենց փարախի մէջ մտնելը առջուրնէ՛ շխմաւարով, ապա ոչխարաց գիշատման կակիծէն սթափելով, փոխանակ տիրասէր ու հաւատարիմ շանց պէս, գողի և գայլի վերայ յարձակելով, իրենց կեանքը հօտի վերայ դնելով զթշնամին փարախէն վանելու, անոնք, աւանդ, վիրաւոր ոչխարները սլատելու և բժըշկելու տեղ, զծոսա ևս գողերու հետ մէկ տեղ փարախէն անիծ իւր դուրս վանեցին. այլ մի՞թէ այսօրուան օրս հինգ միլիոն Հայոց մէջ հինգ անկեղծ, հաւատարիմ և Քրիստոսի արեամբ ներկեալ եկեղեցական կամ աշխարհական, կենցաղագէտ, հեռատես և եղբայրասէր անձինք չկան, որ այսպիսի պատառուածի ազէտայի հետեանայ

վերայ խորհրդածելով՝ անոր զարման մը տանելու և կարկատելու հնար գտնեն : Ամեն բերդ , որչափ ալ անառիկ կարծուի , առնուելու համար շինուած է , ըսաւ երեւելի զօրավարներէն մէկը . ամեն բաժանմանց միաբանութեան ճար կայ , ասեմք և մեք , միայն թէ , միաբանութեան մշակները եսականութիւնը մէկդի դնեն :

Մի՞թէ Հայք , Յոյնք և Լատինք Քրիստոսի գերեզմանի և Օննդեան մի և նոյն եկեղեցւոյ և մի և նոյն սեղանի վերայ աստուածապաշտութիւն և սրաստրագ մատուցանելով հերձուածող և չարափառ են . մի՞թէ Լուսաւորչեան , Հռոմէական , Բողոքական կամ Յունադաւան Հայերը մի եւ նոյն եկեղեցւոյ մէջ աստուածապաշտութիւն կատարելով չարափառ կըլլան : Այսո՞ւմ , երկրաքարչ հոգւոյ , բժոտ աչաց , այո՛ , այսպէս կերելի . բայց Քրիստոսի արեամբը ներկուած հոգիներու , Աստուծոյ և եղբօր սիրովը լեցուն սիրտերու , այն սիրովը կըսեմ , որ հաւատքէն և յոյսէն վեր է և զօրաւոր , ըստ ամենայնի հակառակը կերելի . և միաբանութեան առաջին քայլը կհամարուի :

Ի՞նչ օգուտ մեզ այս և այն եկեղեցւոյ յարելէն , մինչդէռ միաբանութիւնը մեր ազգի մէջ հաստատուեր չէ . մի՞թէ բաժանասէրերը կակնկալեն բոլոր ազգը իրենց ետեւէն քաշել և այս կամ այն եկեղեցւոյ սրատուատել . ով կուզէ՞ թո՛ղ հաւատայ . ըստ մեզ , անհնարին դործ մըն է այս : Անոնք , առ առանելն , արդի հինգ բաժանմանց վերայ վեցերորդ բաժանում մը կարեն աւելցունել խումբ մը ժողովուրդ ազգութեան արմատէն սովեցնել և վերս ի վերայ վիրաց դնելով . ոհա՛ ըստ մեզ

բաժանասիրաց վախճանը : Ընդ հակառակն , ազգի բաժանեալ մասերու միարանութեան խնդիրը կենսասուր և փրկարար խնդիր մի է , որուն ամեն ճշմարիտ Հայեր հաճին պիտի գործակից ըլլալ , աղէկ համոզուած ըլլալով որ օտարէն եկած ազատութիւնը գերութեան ակեղօծ շղթայէն տարբերութիւն չունի . որ օտարը , ոչ չափ ալ մարդասէր և առաստախրտ ըլլայ , իր գանձն ու արխնը չվատներ մեզ կամ ուրիշի բարբոթութիւն տարայ անոր կրօնը ընդունեն ընու համար : Միջին դարու կրօնամոլութիւնը եռանդուն էր . Սրբազան Պապի Երուսաղէմ Մահմէտեանց ձեռքէն առնելու կամ Այրինգեանները վայրի չորքոտանեաց սէս ջարդելու համար հանած մէկ հրաւէրը , այն առեն վեց հարիւր հազար քրիստոնեայք թագաւորք և կայսերօք ծովեր , անասպատներ քաղցուց , Եւրոպայէն Ասիա անցուց , մեր օրովը այս մոլեռանդութիւնը մարած է , այնչափ մարած է , որ նոյն Սրբազան Պապը , իր սեպհական իշխանութիւնը պահելոյ համար , քսան անգամ բանիւ եւ գրով հրաւէր կարդարով՝ հազիւ կրցաւ երկու հարիւր միլիոն հռովակեաններէն երեք հարիւր Իռլանդացի եւ Իսպանիացի նահատակներ ժողովել կաստեղփիտարոջի դաշտը : Բաժանասէրները ասկէ աւելի ի՞նչ փորձ կուզեն :

Եւրոպացի եւ Ամերիգացի քրիստոնէից մեզմէ պահանձածը կրօնափոխութիւն չէ . մի խաբուիք սիրելի Հայք . մի հաւատայք այն խաբերայ միսթոնարներուն , որոնք կամ Աւետարան ծախելու կամ Փռօսիաբանդացի տիրապետութեան գոռոզ ձգտումը տարածելու քով պիտի եղած՝ Քրիստոսի անունը Հրէի եւ Մահմէտու

կանի տալէն կոսկիսն . այլ Արեւելքի Քրիստոնէից մէջ
խռովութիւն, կազ եւ կոխ սերմանելէն չեն ամաչեր :
Հաւատապէք, սիրելի Հայք, որ այսօր սչ Անգղիոյ Թա-
գուհին, ոչ Քաղղիոյ եւ Ռուսիոյ կայսերք, ոչ Մանրի-
քայի Հասարակապետութիւնը պատիտի ինձնեշուութիւն-
ներ ոչ կամին, ոչ ալ կնեռեն որ իրենց անբութեանց
մէջ գործուին : Ընդ Հակառակն, անոնց մեզմէ պահան-
ճածն է քաղաքակրթութիւն, գաստիարակութիւն, եր-
կրագործութիւն, արուեստից եւ վաճառականութեան
ժողովուրդ եւ ի վեր քան զամենայն՝ ազգային սերտ միա-
յանութիւն, ինչպէս վկայեն պիտի այն ամեն Հայերը,
որք Քաղղիա, Անգղիա, Մանրիքա, Իտալիա կեցեր կամ
ճանապարհորդութիւն ըրեր են :

Բնութիւնը Հայուն, Յոյնին, Խուլաթին, Մօլտա-
վանին, Վալաքին, Լեհին, Մաճառին, Իտալացուն,
Սերբին, Քոչնախին ոտք տուեր է քալելու համար, ձեռք
տուեր է գործելու համար, աչք տուեր է տեսնելու հա-
մար, ականճ տուեր է լսելու համար, սիրտ տուեր է ըզ-
գայու համար, միտք տուեր է խորհելու եւ ընարելու
համար, վերջապէս, կամք տուեր է օրոշելու եւ ի գործ
գնելու համար : Արդ եթէ Հայք ձեռք, ոտք, աչք,
ականճ, սիրտ, միտք եւ կամք ունենալով չքալեր, չգոր-
ծեր, չտեսներ, չլսեր, չզգար, չխորհիր եւ չկամիր իր
բարօրութիւնը տնօրինել, մի՞թէ կրօնափոխ ըլլալով
յանգապութենէ յզգայութիւն պիտի գայ, կամ թէ նոր
զգայմունք ստանալով իր մարդկային պարտքը ճանաչէ
պիտի : Մի՞թէ մեզմէ աւելի տալտ եւ ողորմելի Յունա-
դաւան, Հռոմէական եւ Բողոքական ազգ ու ժողովուրդ

չկան . եթէ զմեզ ի միաբանութիւն հրաւիրողները այնչափ գթութեամբ եւ մարդասէր են՝ ինչո՞ւ նախ իրենց հին կրօնակիցները եւ ընտանիքը չեն լուսաւորեր կամ մխթարեր :

Յանկալի էր , որ այսպիսի կարևոր իրի արտաշաղթութիւնը սոցալային եկեղեցեաց հովիւներն ընէին և հասարակաց ապահովութեանը միտ դնելով՝ ազգային մարմնոյ խոյր բժշկել հոգային : Եթէ անոնք չկամենան ասոր վերայ խորհիլ , այն ատենը մեր ազգի հասուն և հեռատես անձերը պարտին ասոր ճարը գտնել : Թէ և Լուսաւորչի եկեղեցւոյ հաւատքը սուրբ է և ուղղափառ , սակայն մեր բաժանեալ եղբարքը , անտարակոյս , բաժանման պատճառ մը գտեր են , իրաւացի կամ անիրաւ , մեր վարդապետութեանց , կարգաց կամ ծխից մէջ , որ իրենց գայթակղութիւն կաւտճառեն : Եթէ ասոր համար սոցալային ժողով պէտք է , թո՛ղ ազգը ձեռնհաս և վկայեալ նուիրակներ ընտրէ և ընտանեբար , ըստ պահանջման իւր հոգևոր և մարմնաւոր սխտոյիցը ինք զինքը բարեկարգէ , իւր հեռացեալ եղբարքը հետ միանայ , միաբան գործակցութեամբ զօրանայ և քաղաքակրթութեան մէջ յառաջ քալէ . այլ մեր եկեղեցւոյ բանալին երբէք օտար դռնասլանի չյանձնէ : Աւելորդ կաթողիկոսաց , պատրիարքաց , առաջնորդաց թիւը , եթէ ազգը վայելուչ դատէ , թո՛ղ յապաւէ . որոնք , ինչպէս բազմամեաց փորձով ապացուցեալ է , աւելի խառնութեան և ընդվայր ծախուց , քանթէ շինութեան և բարօրութեան պատճառ եղեր են . քանզի եթէ 45 միլիոն յունադաւան Ռուսք և 36 միլիոն հոռմէական Գաղղիսացիք և ոչ մի

պատրիարք և կաթողիկոս ունենալով՝ բարիոք կկառա-
վարուին, մեզ, չորս կամ հինգ միլիոն չքաւոր Հայերուս,
ի՞նչ պէտք են երեք կաթողիկոս և երկու պատրիարք :
Մի՞թէ Լուսաւորչէն մկսեալ մինչև տասներորդ դարը
մեր նախնիքը բարեպաշտ և ուղղափառ չէին, որոնք մեր
քառասպատիկն ըլլալով՝ մի և երկարողիկոս ունէին .
թո՛ղ զՎրացին, զԱղվանս և զայլ ազգս, որոց ծայրա-
գոյն տեսչութիւնն ալ անոնց յանձն էր : Ինչո՞ւ մեր
աստուածաբանները չեն մտածեր, որ Մահմետի իշխա-
նութիւնը Քրիստոսի եկեղեցւոյ շեմէն ներս մտնելու չէ-
ի՞նչպէս ուրեմն կընդունին, որ անոր հեղինակութեամբ
կարգուած պատրիարքք մեր եկեղեցւոյ մէջ իրաւասու-
թիւն ունենան : Մեր կաթողիկոսաց թիւն ալ այն ատենը
սկսաւ շատնալ, երրորդ երկպառակութեան հոգին
ցրուել սկսաւ Լուսաւորչի անտանելի չարչարանօք հա-
մահաւաքեալ Հայք և ժողովուրդք : Մի՞թէ աւելի աս-
տուածապաշտութեամբ ու բարեպաշտութեամբ վարուած
չեմք ըլլար մէկ հատիկ միայն զօրաւոր գրոխ ունենարալ
քան թէ հինգ կերպարանեայներ . մի՞թէ աւելի իմաստու-
թիւն չէ մէկ հատիկ հոգևոր վարչութեան բարեկարգ և
աւոյգ կեդրոնական ատեան ունենալ, մեր նախնեաց
նման, որոց կաթողիկոսք ալ ըստ պիտոյից ժամանակին
և ժողովրդեան Վաղարշապատ, Դուին, Արտաշատ,
Երազգաւորք, Անի, Ծամնդաւ, Հոռովկայ, Սիս և այլ
չատ տեղեր փոխադրուեցան որպէս զի սիրտը և գրոխը,
մարմինը և հոգին իրարմէ չզատուին :

Երկրորդ՝ ազգը զրաւոր և հաստատ օրէնքով բարե-
կարգելոյ և վարելոյ փոյթ : Օրէնքը մարդկային վարուց

բանոնն է եւ քաղաքավարութեան խարխուր . առանց
օրինաց անհնարին է որ ժողովուրդ մը , ազգ մը արդա-
րութեամբ վարուի և դիմանայ երկար : Մեր ազգը , իբրեւ
հոգևոր մարմին , իր կանոնգիրքը ունէր , իբրեւ քաղաքական
մարմին , իր Դատաստանագիրքը ունէր մեր նախնեաց
օրովը : Վաղարշակը , Արտաշէսը , Գագիկը , Լեւոնը
մեր մեծամեծ օրէնսդիրերը եղան : Ազգային իշխանու-
թեան վերցուելովը կանոնգիրք և դատաստանագիրք
անապատները փախան , այնուհետեւ մեր գլխաւորները
իրենց հաճոյքը իբրեւ օրէնք համարելով , ըստ այնմ վա-
րեցին մեր ազգը . մեր ժողովրդեան ամեն ազնիւ եւ
նորոգիչ ձգտումները ջղակոտոր ըրին . անզգամ հա-
րուստը անպատժութեան պրտօնագիրը իր ծոցը ունենա-
լով , պարկեշտ աղքատը միշտ զրկուելով՝ իրաւանց և ար-
դարութեան տեսիլքն անգամ այնպէս կօրսուեցան մեր
պատուակտն հասարակութեան մէջ , որ անիկայ գժտու-
թեան , ամբարշտութեան , խռովութեան , կռուոյ եւ
հարստահարութեան տեսարան եղաւ :

Մեր գլխաւորները , որ ազգը կառավարելու պահան-
ջները ունին , երանի թէ , գոնէ ժողովուրդէն աւելի լոյս
և ինքնահասութիւն ունենային . երանի թէ ... հանձարն ,
խնաստութիւնն եւ կենցաղագիտութիւնն են , որ զմի այր
քան զայլ այր արգոյ եւ պատկառելի կրնեն եւ ոչ թէ
կոշումն եւ ծնունդը : Մարդոյ բուն ազնուութիւնը
անոր զգացմանց եւ խորհրդոց վսեմութիւնն է և ոչ թէ
արտաքին ճոխութիւնն եւ շուքը . երանի թէ անգամ մը
խորհէին թէ եթէ իրենք հասարակութիւնը վարելու եւ
դատելու իրաւունքը ունին , պիտենք հապա ո՞վ դատէ

պիտի : Ապաքէն մարդկութիւնը և Աստուած կապահանջեն, որ օրէնքը միայն մարդոց վերայ թագաւորէ և ոչ թէ մարդ . օրէնքը պատժէ յանցանքը և պակէ առաքինութիւնը եւ ոչ թէ կաթողիկոսը , պատրիարքը և ավերանօրէնքը վարէ զկաթողիկոս , զպատրիարք և զամիրայ . եւ օրինաց անհնազանդը , սվ եւ ըլլայ , եթէ կաթողիկոս , եթէ պատրիարք , եթէ ամիրայ , թ՛նզ պատժուին անաչառապէս եւ հատարակաց թէնամի համարուին :

Արքարակորով , ուղղամիտ , ժողովրդեան իրաւունքը եւ կարիքը նանաչօզ եւ պաշտպանօզ , լուսաւորեալ եւ ստաքինի գլխաւորները , անշուշտ , աստուածապարգեւ բարիք են : Երանի այն ազգին , որ Սահակ Բագրատունի , Վարդան Խամբրունեան , Գագիկ Արծրունի , Լեւոն Ռուբենեաններու պէս գլուխ եւ իշխան ունի . այլ գլուխաւոր կամ իշխան ըսուելու իրաւունք ունի՞ն այն ինքնակոչ նախարարները , որք վատութեամբ Արշակունի եւ Բագրատունի տէրութիւնները , մեր ազատութիւնը , երկիրը , փառքը եւ ամեն բարեբաստութիւնը , իրենց կորստակաւն շահուն համար , մերթ Պարսից ծախեցին , մերթ Յունաց : Ազգապետ ըսուելու արժանաւորութիւն ունի՞ն այն սինիքոր անձինքը , որոնք ազգին ճապարկութիւն մը չըրած , այս ինչ գեղէ տրեխաւորեալ , այս ինչ , այն ինչ քաղաք գնացեր և Հայոց վերայ իշխող տէրութեանց գործակալաց անիրաւութեանցը գործիք եւ գործակից ըլլալով՝ մամոնայ գիզեր ու հասարակութեան վերայ փրքանալով , անոր նուիրական իրաւունքը բռնաբարեր եւ ստրկական հպատակութեան առաջնորդ եղեր : Իշխան ըսուելու արտօնութիւն ունի՞ն այն անձինքը , որոնք առ

տուրնէ մինչեւ երեկոյ սեղանի առջեւ նստած՝ աչաց
մէկը ոսկեկիր սնդուկի վերայ, միւսը գերօյով լեցուն
սոմարի վերայ տնկեր, ուր են իրենց հայրենիքը եւ
փառքը, որ եւ իրենց ոսկի հորթը գիրցունելը լրումն
մարդկային պարտաւորութեանց կսեպեն: Մարդկու-
թիւն, ազգութիւն, հաւատք, կրթութիւն ի՞նչ ձեռն-
տուութիւն, ի՞նչ շահ կրնան ակնկալել այսպիսի փոք-
րոգի եւ ոսկեմալ անձերէ, որոնք ամեն ազգային բարիք
օտարաց ծախելէն ետեւ, այսօր ալ մէկ հատիկ ժառան-
գութիւննիս, որ է մեր հաւատքը, որուն մէջ մեր կրած
անպարտ չարեաց վերայ միտիթարութիւն կգտնեմք,
որով վշտակիր հոգինկա կգորացունեմք լաւագոյն օրերու
սպասելով, այս միակ ժառանգութիւննիս անգամ
աճուրդի հաներ են: Ի՞նչ հոգեւոր եւ մտաւոր կատա-
րելութիւններ սպասելու է Խորենացիէն դատասարտ
եալ գողակից, կժշի, ագաս, յափշտակող, աշխարհաւէր,
ազտեղասէր իշխաններէ: Եր. 554:

Մեր ազգը, որ շատ մը ձիրքով զարդարուած՝ արժա-
նի էր լաւագոյն բախտի, մեր անարժան իշխանաց շնոր-
հիւր, այսօր թիզ մը սեպհական գետին չունի այս ահա-
գին տիեզերաց մէջ, եւ Բօշաներուն պէս թափառական
կպտտի: Մեր ազգը, որ իր հայրենիքը եւ հաւատքը
պաշտպանելու համար ոչ իր արիւնը խնայեց, ոչ իր
գանձը եւ զաւակունքը, այսօր մեր իշխաններու շնոր-
հիւր արեւելքէն սրեւմուտք, հիւսիսէն հարաւ ստրակ է:
Օտար ազգաց իշխաններն իրենց սերնդեանը երկիր,
օրէնք, դրօպանութիւն, տէրութիւն, փառք թողին իր-
րեւ ժառանգութիւն, մերինները, ընդ հովառակն, մեզ

Թողին տգիտութիւն , ստրկութիւն , արտասուք եւ նա ,
խատինք : Մեր ազգը , որ իր կորովամտութեամբը ,
գործունէութեամբը , արիութեամբը եւ ուսումնասիրու-
թեամբը , եթէ Սօղոնի կամ Աիկուրգիօրէնքով վարուէր ,
նշանաւոր ազգերէն մէկն ըլլալու էր անշուշտ : մեր աղի-
կամի իշխանաց տակ խամրելով , գօսանալով , բրտա-
նալով՝ աւելի թշուառութիւն ճաշակեց քան է բարօրու-
թիւն . և Հիսփասկան ազանց վեհագոյն Հայք , փոխանակ
իր դրացի ազգաց տիրելու եւ պատգամ տալու , մեր իշ-
խանաց գոեհիութեան պատճառաւ , գինեսէր Արաց եւ
աւաղակ Քիւրտերուն անգամ պարտաւորեցաւ Հպա-
տակիլ : Թողում յիշեւ ՂԱսորին , զՊարսիկը , զՀոռ-
մայեցին , զՅոյնը , զԱրաբը , զԹաթարը եւ զԹիւրքը ,
որք գէթ մեզմէ բազմաթիւ էին , ոմանք ալ քաղաքական
հրահանգներով աւելի բարգաւաճեալ : Չկարծէ՛ մէկը ,
որ այսպէս գրելով՝՝ գիշխան ոք բամբասել կամիմ կամ
սլախարակել . քաւ լիցի :

Մեր կրած չարեաց բուն հեղինակը աւելի մեր իշխան-
ներն եղեր են քան թէ օտարները . մեր անիշխանու-
թեան եւ թշուառութեան սկզբնապատճառը աւելի մեր
մտաւոր եւ բարոյական հիւանդութիւններու մէջ փնտ-
ռելու եմք քան թէ սյս ինչ , այն ինչ ազգի Հայաստան
արչաւելուն մէջ : Քանի որ մեր գիտուն անուանեալները
մեր թերութիւններն ու բարոյական ախտերը ծածկեն ,
մեր մեծաւորներու ապօրէն վարքը առաքինութեան
փոխելով շողոքորթութեամբ խնկարկեն , վրանիս խըն-
դան , քսակնիս պարպեն , որ քան զօր վիճակնիս գէշնայ
պիտի : Ախտերնիս հին է , շատ հին է , մորթի կամ ար-

տարին այստ չէ. ներքին է եւ ժառանգական եզեր է,
տասն, քսան ցեղ պորտէ պորտ անցնելով: Ապօրէնու-
թեան, ազխուութեան հոգին, հաճոյք կատարելու ճիշ-
տուամբ, շողքարթութիւնը այնպէս մեր զգայմանց մէջ
տարբացեր են, որ: կարծես թէ, Հայը այլոց ծառայելու,
անբանօրէն ապրելու, ազխուութեան մէջ տապափուելու
եւ մերկ ճամարութիւն չլսելու համար ծներ է. որպէս
թէ Աստուած եւ բնութիւնը անանցանելի նշովքով ար-
գիւնր են Հայուն, օրէնք, իրաւունք, ազատութիւն,
հայրենիք, բարեկարգութիւն բաները բերան առնուլ,
անոնց վերայ խորհիլ, և օր մը արդիւնաւորել:

Մեր չորս հազար տարուան պատմութիւնը իմաստա-
սիրաբար ուսանողը ակն յայտնի կտեսնէ, որ մեր ազգի
բոլոր թշուառութեանց ծնողը և սկզբնապատճառը միշտ
մեր իշխաններն եզեր են, այն իշխանները կըսեմ, որոնք
թէև անձամբ ամեն մոլութեանց գերի, ստիպյալ գայ-
թակղիղ ձեացուցեր են, թատերաց դերասանի պէս, եր-
բեմն Արտաշէս Արշակունի քրիստոնեայ թագաւորի
վերայ, և Պարսիկ կռապաշտ ու ամենապիղծ թագաւո-
րի մը առջեւ ծուներ դնելով՝ աղաչեր են որ մեր քրիս-
տոնեայ թագաւորը վերցունէ ու կրակապաշտ պիղծ մարգ-
պան դնէ անոր տեղը, որ Սահակ Պարթևը ձգէ և
Շմուէլը Լուսաւորչի աթոռը հանէ, ու մեր ազատու-
թեան նախատինքը ջնջելով՝ դերութեան փառք տայ
մեզ: Այն իշխանները, կըսեմ, որ Բագրատունի Գաղիկ
բարեյոյս թագաւորը Անիի կաթողիկէի մէջ սոսկալի
երդումներով խաբելով՝ Մօնումախին ուղարկեցին սէր
հաստատելոյ համար, և դէռ անիկայ կոստանտնուպոլիս

չհասած, իրենք մեր տէրութիւնը և բարօրութիւնը Յու-
նայ ծախեցին. կա՞յ ուրիշ ազգաց պատմութեան մէջ
այսպիսի եղեոնադործութեան օրինակ, զոր մեր իշխան-
ները գործեցին :

Մարդ, ինչ և իցէ կոչում կամ վիճակ ունենայ, ինչ
եւ իցէ բարձ եւ երևոյթ ունենայ, ժակաւին մարդ է
հանդերձ մարդկութեան բոլոր յատկութեամբքը: Ոմանց
մարդոց սեթևեթեալ արտաքին երևոյթը և փողփողիւն
պաճուճապատանքը կրնան ծանծաղատիտներու քապշու-
թիւն, զարմանք և անամայ երկիւղ ազդել. այլ քրիս-
տոնէութեամբ եւ իմաստասիրութեամբ լուսաւորեալ
անձներ սովոր են, մարդոց մը իսկական արժէքը գնահա-
տելոյ համար, անոր արտաքին ծեփէններս թափանցել,
անոր վրայի վարագոյրը բանալ և ներքին մարդոյ որպի-
սութիւնը քննել. անոր կատարելութիւններու վերայ
միայն զարմանալ և անոնցմէ միայն պատկառիլ: Նախա-
ինամութիւնք Լուսաւորիչը եւ Սուրմակը, Ներսէս
Պարթեւը եւ Եմուէլը, Սահակ Պարթեւը եւ Բրքիչոն
Թաղէոս Առաքելոյ ասթուը փոփոխակի ելլել թոյլ
տալով, նաեւ Տրդատ եւ Պապ, Մեծն Կոստանտիանոս
եւ Յուլիանոս արքայական գահոյքը հանելով յաւիտե-
նական լրջնութեան դաս մը ժալ կամեցաւ ամեն մար-
դոյ եւ զգաստութեան խրատ՝ ամեն կաթողիկոսի, թա-
գաւորի եւ իշխանի, որ իբրեւ մարդ, ամենն ալ սխալա-
կան են եւ անկարօղ, եթէ օրէնքը իրենց առաջնորդ,
օժանդակ եւ ուղղիչ չունենան, ազգ եւ ժողովուրդ
վարելու համար:

Մեր ազգին, իբրեւ հոգեւոր եւ աշխարհական մարմին,

երկու էական ընդհանուր պէտք են . գիտութիւն եւ օրէնք . գիտութիւն մեր միտքը լուսաւորելու , մեր պարտքը ճանաչելու , մեր մարդկութեան նպատակին համեմատ ընթացք ունենալու , մեր մտաւոր կարողութիւնները ազնուացնելու , մեր զգալոյ , խորհելոյ , ընտրելոյ , դատելոյ եւ կամելոյ կարողութիւններն զարգացնելոյ , աստուածպաշտութեամբ եւ մարդավարութեամբ կենցաղավարելոյ համար . և օրէնք մեր պարտքը կատարելոյ , ազգային մարմնոյ այլ և այլ անդամոց առ միմեանս ունեցած յարաբերութիւնները կանոնաւորելոյ , հասարակաց և անհատի ստացուածքը , իրաւունքը եւ խիղճը ապահովելոյ , ընդհանուր և մասնաւոր իրողութեանց կարգաւոր ընթացք տալոյ , մեր կիրքը սանձելոյ , տկարը զօրաւորին դէմ , անմեղը անզգամին դէմ պաշտպանելոյ , որով եւ ազգի լրութիւնը զօրացունելոյ համար :

Եթէ ամենախնամ Աստուածը երկրիս շնչին ձօնէն սկսեալ մինչև երկնից լուսաւորները , և դողդոջ ծիլէն մինչև Լիբանանի եզեւինը , ամենն ալ մշտնջենաւոր եւ անփոփոփ օրինաց տակ յիակեց , մի՞թէ ամեն արարածներէն գերազոյնը , որ է մարդը , միայն անօրէն կամեցաւ ձգել : Քա՛ւ լիցի այսպիսի ամբարշտութիւն Աստուծոց արդարութեանը վերագրել : Աղամայ , Նոյի , Մովսիսի և Յիսուսի միջնորդութեամբ դերբնական ճշմարտութեանց վերայ Աստուծմէ մարդոց , իբրև հոգեւոր էակաց , աւանդեալ օրէնքը ամենայայտնի ապացոյց են , որ Յաւիտենականը կպարտաւորէ զմարդ իբրև մարմնաւոր էակ , նոյնպէս քաղաքական օրէնք ունենալ :

Աստուածային օրէնքը իշխանաց հաճոյքէն կախում

չունի, ոչ ալ այլայլութիւն կրէ պիտի անոնց աչառու-
 թեամբը : Իսկ մարդկային օրէնքը, որ հայրական հեղինակ-
 կութենէ ծներ է, ամեն ազգ կատարեալ իրաւունք ունի,
 իր պիտոյիցը և ժամանակի պարագայիցը համեմատ, դնել
 եւ բարձրել՝ երբոր վայրենութեան վիճակէ ելլելով՝
 քաղաքավարութեան շաղի մէջ կմտնէ, երբոր թա-
 փառական կենցաղը ձգելով հաստատ բնակութեան ւտիք
 կըլլայ, ու պիտոյքնին կշատնայ : Արդ ինչպէս Աստու-
 ծոյ օրէնքը գրով տրուեցան, այնպէս ալ մարդկային
 Օրէնքը կամ Սահմանադրութիւնը գրով տրուելու է ժո-
 ղովորեան : Օրէնք դնելոյ իրաւունքը, ինչպէս նաև իշ-
 խան եւ առաջնորդ դնելոյ եւ հանելոյ հեղինակութիւնը ժողո-
 վրդդեանն է եւ ոչ թէ քանի մի անհատից, անոր հեղինակը
 հասարակութիւնն է և ոչ թէ քանի մի առաջանիք, վասն զի
 իշխան, հայրապետ, պատրիարք, առաջնորդ, ամենքն ալ
 ժողովրդեան որդի են, անոր ժոցէն ելնը են, անոր քրտինքով
 կապրին, անոր պաշտօնեայքն են, ու անոր պէտքը հոգարչ
 համար կարգուած են : Աշակերտը իր վարժապետին, ծա-
 ոան իր տիրոջը հնազանդելու պարտական են . վասն զի
 աշակերտի կողմէն հասակի անկատարութիւն և վարժա-
 պետի կողմէն հասակի և խելաց կատարելութիւն կան .
 վասն զի մեծաւորի եւ ծառայի մէջ երկուստեք ազատ
 հաճութեամբ պայմաններ եղած են, այլ երկու խելա-
 հաս անձեր . վասն զի մէկը դարբասի մէջ ծներ է, միւսը
 խորճի, մէկը միւսին ակամայ հնազանդելու պարտա-
 տարութիւնը անբանից օրինաց մէջ անգամ չկայ : Ասիկայ
 բռնաւորաց և տգիտութեան գիւտ է, որք զբանականն
 իբրեւ անբան ջողիր, իրենց քմացը համեմատ, այսօր լե-

որ կարած են, վաղը՝ անապատը, միևս օրը՝ ժայռերու վերայ մինչև որ սագանդանոցը ուղարկեն, միսը ուտեն և մորթը հագնին : Բարեբախտաբար այսպիսի հրէշներու թիւը օր ըստ օրէ կտրակաի, կին մոլորութիւնները խնայտասիրութեան լուսով հեռագնեմէ կրտարատին . և վշտակիր մարդկութիւնը : իր յափշտակեալ պայմանը վերըստին ձեռք բերելով՝ մարդօրէն ապրելոց ունակութիւնը կտտանայ :

Ճողովուրդը՝ իր իշխանին յաշխարհայինս, հօտը՝ իր հովուին յաստուածայինս, պէտք է, որ հնազանդի . այլ ոչ հակառակ օրինաց և խղճի : Սուրբ գրոց մէջ, ուր որ իշխանի կամ տուաջնորդի հնազանդելոց պատուէր կայ, հոն յայտնի կամ լռելեայն օրինաց հնազանդելոց պատուէր կայ . վասն զի հօտը եւ ժողովուրդը իրենց իշխանի եւ հովուի հաճոյքին հնազանդելու չեն, այլ վասն զի իշխանը և հովիւը աստուածային և աշխարհային օրինաց սգրաստոր և գործադիր են ժողովրդեան բարի ընելու համար : Այս կէտիս վերայ մեր ազգայնոց մտաց մէջ տարակուսի տեղիք ամենեւին չթողոյց համար, մանաւանդ անոնց, որոնք բռնաւորներու տակ ճնշած, կորուսեր են օրինաց սկզբնական տեղեկութիւնն անգամ, Սրբոց Ղևոնդեանց եւ Վարդանանց վարդապետութեան մէկ կտորը հոս դնել կարեւոր համարեցայ . « Թրէնք աստուածային կացցեն քաղաքս ի վերայ ամենայնի . և ի նմին օրինաց ընկաւցին յանցաւորք գգաւիժս դատասարտութեան : » Եղիշէ. եր. 97 :

Եթէ ամեն իշխանաւոր իր ստորադրեալները այնպէս բարեմտութեամբ վարէր, ինչպէս հայր մը, իր զաւա-կուները, եթէ ամեն հովիւ անխաղտութեան, անմահութեան,

անխօփօտութեան, ինտուգութեան, արդարութեան, ամենա-
 յեքտութեան, այսօր գոսար, վաղը արտամ, երբորդ օրը
 սրահեզեղ, յորտոր օրը շիեղագարեայ արտակարգիս անե-
 նաք, ասկանին վասնզաւոր էր ժողովրդեան բարօրու-
 թիւնը անհատի մը հաճոյիցը հաւատալ. բե՛ր որ իշխան
 և հափաւ անեան և անխաւ, անխօփօտի և արդար, իմաստուն
 և անեկոտիք լոյսայէն զաս, երբեմն ժողովուրդէն ալ ա-
 յեյի պահատուտը են : Այսօրէն վարչութեան արդիւնքը
 Ասիոյ և Եւրոպիոյ մէջ ակներե կտեանեմք : Թո՛ղ հա-
 մեմատէ Հայ մը Պարսիոյ եւ Բեղգիսի, Ավստրիոյ եւ
 Անգղիոյ ժողովրդոց թշուառութիւնն ու բարօրութիւնը
 և համոզուի, որ ուր օրէնք կայ, հոն արդարագիւս և եր-
 ջանկարիս կան. ուր օրէնք չկայ, հարստահարագիւս և
 շուտառագիւս կան : Ի՞նչպէս կարելի է ապաքէն մեր ժո-
 ղովրդեան բախտը եկեղեցականի կամ աշխարհականի
 քմայք հաւատալ, որ ամեն վայրկենի մէջ ենթակայ են
 կրից, և իրենց սխալանօքը այսօր ի՞մ տունը, վաղը եղբորս
 կիկեն : Ասոր համար մեր ազգը, եթէ քաղաքավարու-
 թեան ասպարիզի մէջ մտնելու և իր գոյութիւնն ապա-
 հովերու միտք ունի, իր առաջին պարտքն է ինքզինքը
 գրաւոր եւ տեւական օրէնքով բարեկարգել. եւ ամեն
 եկեղեցական և աշխարհական ազգապետ նոյն օրինաց
 հաւանդեցնել :

Պէ՛տք է յայտնել թէ գիտութիւնն ու կրթութիւնը
 ամեն բանական էակի գրեթէ առաջին կարիքն է : Ամեն
 օր, ամենքս մեր սեպհական աչքը կտեանեմք, որ խա-
 պան երկիրը յոռի բերք կբերէ, որ նոյն երկիրը մշակուե-
 լով՝ ցորեն, խաղող, թիթենի, լեղակ, շաքարեղէզն,

բամբակ եւ այլ ազնիւ բոյսեր կրերէ՛, որով ազգեր եւ տէրութիւններ կճոխանան և վայելուչ կկենցաղավարին։ Բնութիւնը, որ վարազին ժանիք տուերէ, գողին՝ կնճիթ, մեղուին՝ խայթոյ, կուղբին՝ ճարտարութիւն և կարապին՝ ծովաճարութիւն, անոնց կարիքը հողալոյ և թշնամեաց զէմ՝ զինելոյ համար։ Ինչն բնութիւնը, ամեն արարածներէն ազնուագոյն էակին, որ է մարդ, կարծես թէ մասնաւոր զէնք մը չէ տուեր զինքը պաշտպանելոյ և իր կարիքը հողալոյ համար։ Մերկ մարդը, քննութեան տակ առնելով, կարծես թէ ամեն կենդանիներէն ողորմելի է։ այլ մարդ, այնպէս ողորմելի չէ, ինչպէս կերեւի։ Մարդոյ մեղէն շէնքին մէջ, անոր հողեղէն տաճարին մէջ Աստուած կայծ մը թաղերէ, զոր հողի կանուանեմք, հանդերձ խորհելոյ, դատելոյ և կամելոյ կարողութիւններով, որոնք յանհունա կրնան կատարելագործիլ։

Մարդ, թէ և անասուններէն աւելի անկատար կծնանի, սակայն իր կարողութեանց սաղմը իր մէջն ունի։ Ռատմն է, որ այս աստուածային կայծս կարծարծէ, դաստիարակութիւնն է, որ այս սերմն պտղաբեր կրնէ։ Մարդ առանց ուսման և դաստիարակութեան, թէեւ մարդոյ երեւոյթ ունի, այլ իրօք մարդ չէ։ գիտութիւնը, որ ուսմանց արգասիքն է, մտքի մկրտութիւնն է։ վասն զի իւրաքանչիւր գիտութիւն մէյմէկ ճշմարտութիւն է։ Մարդ, որ չափ շատ գիտուն ըլլայ, այն չափ շատ ճշմարտութիւններ կժառանգէ, որոնք միտքը և հոգին օծելով զանոնք կարբեն, կազնուացնեն և թշուառութեան մէջ անգամ երջանիկ կրնեն։ Մարդ բիւրաւոր պարտք կատարելու է, բիւրաւոր թշնամիի յողթելու է։ սակայն

մարդու մարմինը անբաւական է . եթէ անոր միտքն ալ տգէտ մնայ, այն ատենն է անոր ծայրագոյն խղճութիւնը, որ թէեւ ի պատկեր Աստուծոյ եւ իշխան արարածոց ատեղծուած, ոչ իր մտքի կուրութեամբը, որ թանձր խաւարի սլէս անոր չորս դին սարիսպ կապեր է, անասնոց և անբանից կհաւասարի . ոչ անցեալը քննելու բաւակիանութիւն ունի, ոչ ներկան իր պիտոյիցը ծառայեցնելու, ոչ ապագան գուշակելու և իր ապահովութիւնը անօրինելու . իբր զի ներկան անցելոյ արգասիքն է, եւ ապագան՝ ներկային : Տգէտի մտքի աչքը կարճատես ըլլալով, նա մարմնով միայն կապրի, անասունի պէս իր մարմնական պիտոյքը միայն կմտմտայ, զգալի աշխարհի կեղեւը միայն կտեսնէ . անոր ընդերքը թաղուած ճոխութենէն զուրկ կմնայ, և իր տեսութիւնն ու գործունէութիւնը իր մարմնոյ տեսութեան հորիզոնէն անդին չեն անցնիր : Իր միտքը և ճաշակը անտաշ և բիրտ ըլլալով, իր արտադրութիւններն ալ բիրտ են . իր զիմացի սրտի և խորհրդեան մէջ թափանցելու ձեռնհասութիւն չունելով՝ միշտ խաբուելու ենթակայ է, ինչպէս մեր իշխանները միշտ խաբուեցան Պարսիկներէն և Յոյներէն : Իրաց իսկական արժէքը չճանաչելով՝ անոնց արտաքին երևոյթովը միայն կգրադի, և վայրենեաց պէս փայլուն ապակին աղամանդի տեղ կընդունի . և սպաղուն արոյրը՝ ոսկիի տեղ : Իր մտաց մէջ ճշմարտութեանց խարխիւր չունելով՝ անդեկ եւ անխարիսխ նաւու պէս ալէտանջ կծփայ . բնական երևոյթներու պատճառները քննելու և նուաճելու տեղ, ինչպէս Ֆուանգլին ըրաւ, անոնցմէ հոտսկայ . ամեն հովէ կերերայ, ամեն կարծիքի կհակի եւ

իր նպատակէն խոտորեալ՝ թէև մարմնով կապրի, այլ մտօք և հոգևով միշտ տղայ կմնայ. թէև երկրի տէր է, այլ առանց զայն ճանաչելոյ, մշակելոյ և երջանկարար ապրելոյ՝ հրոսակի պէս աշխարհ կգայ, պղատոնեան աւանակի պէս կանաչ խոտի վերայ կթաւալի, և հեղեղի պէս յաւիտենականութեան ծոցը կերթայ, արեւակ եւ անասլատ թողով զաշխարհ, զոր թէեւ շինելոյ եւ վաճելելոյ պատուէր առեր էր :

Տգէտք ոչ իր Արարիչը կճանաչէ և ըստ պատշաճի կպաշտէ, ոչ իր պարտքը գիտէ և կկատարէ : Հայրենիք, ազգ, փառք, իրաւունք, օրէնք, արդարութիւն բառերը անոր համար նշանակութիւն չունին . մարդկութեան անհզուն Ովկիանոսի մէջ իր բռնած կորեկի մը քիւրերորդ մասին չափ տեղը չմտմտալով՝ ինքզինքը բարձրագոյն էակ մը կկարծէ : Անոր հաւատքը թանձրագոյն անապաշտութիւն է . կարեկցութիւնը անոր բառգիրքէն հալածուած է : Նա, իր յոռի կրիցը զգաստիարակութիւնը օւղլիչ չունենալով, իրեն չմանողը, իր կարծիքին չհակողը, ոչ միայն անհաշտ թշնամի կկարծէ, այլ և անհաւատ . խրատ, բարի օրինակ տալ չգիտէ . անոր բարոյականը հալածանք է, նորա բարեպաշտութիւնն է տնաւորութիւն . գիր, ուսումն, տպարան, ազատախօսութիւն անոր համար մոլութիւն և ժանտախտ են : Այս է ողորմելի տգիտութեան համառօտ նկարագիրը, որ կին և նոր դարուց մէջ միլիոնաւոր շայեկան և պարկեշտ մարդիկ արքորի և բանտի դատապարտեց կամ թէ դիզափայտի վրայ ածին դարձուց :

Եւրոպայիք համոզուած են, որ ազգութեան պայման

ները օրէնքն եւ լեզուն են : մեր, գոնէ մեր ազգի նկատմամբ, համոզուած ենք, որ օրէնքէն և լեզուէն աւելի մեր ազգի գոյութիւնը պահեց մեր կրօնը և մեր եկեղեցականաց հաւատարմութիւնը : Եթէ անոնց մէջ թերութիւն ալ երեցաւ, աւելի անոնց գլխաւորաց կլերաբերի այն քան թէ իրենց . ըստ որում գլխաւորները, ինչ որ կարող էին, չըրին, և ինչ որ չէին կարող, ըրին : Մեր օրովը երեցան քանի մի անձինք, որ ոտնհար ըրին մեր կղերը, կարեկցութեան և խնամութեան օրինաց դէմ մեղան չէլով . ըստ որում հիւանդը հայհոյելով չառողջանալ երբէք : Եթէ Սահակայ և Մեսրոբայ աշակերտաց մէջ տգիտութիւնը արմատացեր է, բոլոր յանցանքը անոնց վերայ միայն բառնալու չէ, յանցանաց մեծագոյն մասը Արշակունեաց ու Բագրատունեաց տէրութիւնները օտարաց մատնող իշխանաց վրաց կմնայ վերջապէս : Եթէ կղերը գիտութեան լոյսէն զուրկ է, վասն զի ազգը յարեւելից յարեմուտս, ի հիւտիսց ի հարաւ անկէ զուրկ է : Կղերը ոչ երկնքէն իջեր է, ոչ գեպնէն բուսեր, նա ժողովրդեան որդի ըլլալով՝ ակամայ իր հայրենի ժառանգութեանը բաժանորդ եղեր է : Տգիտութիւնը և ազօրէնութիւնը ե՛ւ կղերին ե՛ւ աշխարհականին հասարակ ըլլալով՝ գիրար չմեղադրենք բնաւ . այլ ջանամք երկու վիճակի մէջն ալ տւեական ու մեր ազգին յարմար դաստիարակութիւն մտցունել :

Մեր ազգութիւնը, ինչպէս վերը ըսինք, մեր կրօնի վերայ աւելի քան թէ մեր լեզուի վերայ հիմնեալ ըլլալով, և քրիստոնէութիւնը կատարեալ քաղաքակրթութեան աղբիւր՝ աւելի սրտոշաճաւոր էր, եթէ ազգային դաստիար

րակութիւնը մեր եկեղեցիէն ելլէր եւ եկեղեցականաց ձեռասխարհ ժողովրդեան մէջ ծառայէր, ինչպէս Լուսաւորչի, Սահակայ, Մեսրոբի և Սիմէօն Կաթողիկոսի ձեռասխարհ մատակարարութեամբ : Այլ երկիրներ, թէև կրօնը դահասէր կղերի ձեռք տիրապետութեան գործիք եղաւ եւ ժողովուրդը կեղեքելու հնարք, բարեբախտաբար մեր մէջը միշտ իր վսեմութիւնը պահեց : Մեր կղերը ժողովրդեան ամեն տառապանացը բաժանորդ եղաւ, չուզեց երրէք անոր խեղճութիւնը իր օգտին ծառայեցունել : Մեր կղերը թէև աղքատութեան հնոցի մէջ տանջուած սակայն լուհամարեց իր հօտին հետեւիլ Երասխի ափերէն մինչև Նեվայ, Գլոնգէս, Արսիոր և Նեղոս : Լուհամարեց տարագիր ըլլալ քանիթէ իրեն յանձնուած աւանդը ուրանալ : Այ՛, թէև չուզելով տգիտութեան խորխորատը անկաւ, այլ միշտ հաւատարիմ մնաց իր կոչմանը, և լուսազոյն աւուր ակնկալութեամբ մեր ժողովրդեան վշտացը վշտակից եղաւ :

Տգիտութենէ մեր կրած չարիքն անթիւ են : Քաղաքականապէս մեր ազգը եօթն և ութ իշխանութեանց բաժնօղը տգիտութիւնն եղաւ. հոգևորապէս մեր կաթողիկոսութիւնը հինգի և վեցի բաժնօղը դարձեալ տգիտութիւնն եղաւ : Մեր նախարարաց Արշակունեաց ճոխութիւնը՝ Պարսից, և Բագրատունեացը՝ Յունաց մատնօղը տգիտութիւնն եղաւ : Ասկէ աւելի ի՞նչ պարզ տրամաբանութիւն : Բողոքականը, Յոյնը, Լատինը Հայութեան չէնքին դէմ աքսորով, բանտով և բանադրանքով չեն պատերազմիր, որ մեր Հովուապետերն ալ անոնց դէմ աքսոր, բանտ և բանա

դրանք ի գործ անէին : Անոնք, մեր միութիւնը քայքայելու համար, քարոզութիւն և մամուլ կվարեն . ուստի եթէ մեր հասակետերն ալ անոնց քարոզութեանը դէմ քարոզութիւն եւ մամուլին դէմ մամուլ դիմադրէին , շատ հաւանական էր, որ այս ինքնակոչ առաքեալները ամօթով ետ դառնային տիրի առանց կրնալոյ մեր եկեղեցիէն ալ մի անգամ գողնալ . սակայն մերիները Քրիստոսի վարդապետութիւնը ղմարդիկ խրատելու և ուղղելու անբաւական սեպելով և օտար ոգիէ թելադրած, բանտի և արտրի, նդովքի և ֆաշիսայի ասպախեցան տյնալիսի մարդեր վարելու համար, որոց միակ յանցանքն էր Հայ ծնուիլ և ազատ ընտրութեամբ Առսաւորչայ եկեղեցիին յարիլ . սարս թէ ոչ, անօնցմէ և ոչ մէկը ոչ պատրիարքի արքանեակն էր, ոչ կաթողիկոսի արծաթագինը , ոչ ամիրայի ստրուկը :

Մեր հասարակութիւնը ըստ որում բարեկարգութեան պէտքը կզգայ , ըստ որում կղերը և աշխարհականը դաստիարակելու փոյթ ունի . ըստ որում մեր ազգութիւնը մեր կրօնի վերայ կայացած է , և եթէ բախարհականը կրթուի ու կղերը անկիրթ մնայ , մեր կրօնը, որ է մեր ազգացնութեան հիմը , կարեղի է որ կղերի տըգիտութեան պատճառաւ արհամարհուի , և մեր ազգայնութիւնն ալ քայքայուի : Մեր, իբրև անգամ ազգային միարանութեան, ասպազայ շարեւոյ կանխատեսւ ըլլալով, քանի մի առաջարկութիւններ ընել հարկ սեպեցինք Ազգային վարչութեան : Նախ՝ ընդհանուր կրթութեան ուրուագիծ մը յորինելով զայն կաթողիկոսաց , պատրիարքաց , առաջնորդաց և իշխանաց ընդունիլ տալ , եւ

անոր գործադրութեանը վրայ հսկել ի մօտոյ որպէս զի
մեռեալ գիր չմնայ : Երկրորդ՝ այս ընդհանուր կրթու-
թեան ուրուագծի նպատակը ըլլայ իւրաքանչիւր թեմի
կամ գաւառի ժողովրդեան երկու սեռի թուոյ հասեմա-
տութեամբ դպրոցներ բանալ հանդերձ գրատունով եւ
տպարանով : Երրորդ՝ աշխարհականաց և կղերի մէջ եղ-
բայրսիրութեան կապը զօրացունելու նպատակաւ՝ երկու
վիճակի մանկուհիքը մի և նոյն դպրատան մէջ հրահանգել-
եկեղեցական կարգի փափագողներուն թող տալով տա-
տուածարանական ուսմունքնին յետոյ քանի մը վանքի
մէջ հաստատած ձեմարաններու մէջ աւարտել : Չորրորդ՝
ուսումնարանաց, տպարանաց և գրատանց ծախքը հա-
նել եկեղեցեաց և վանորէից եկամուտներէն :

Հայոց Եկեղեցին մի եւ անքաժանելի ըլլալով, տեղական
եկեղեցիները, թէև թուով և տեղեալ զանազան են ,
բայց ամենքն ալ իրարու քոյր են . ուստի և իրարու օգնե-
լու պարտական : Այնթողիկոս , պատրիարք , առաջնորդ ,
վանահայր , վարդապետ , քահանայ և արեղայ , արժան
է որ վայելուչ թոշակ ստանան իրենց պիտոյքը պարկեշ-
տաբար հոգալու . այլ հարկ չկայ, որ անոնք եկեղեցական
մտից և ծախուց տուամարակալ ըլլան և հոգուց տեսչու-
թիւնը թողով մամոնայի դաշին ու իրենց սուրբ աջք
ազատեն : Ուսումնարանաց հաստատութեան երկրորդ
աղբիւր կրնան ըլլալ առաջնորդական և վանական եկա-
մուտները , այսինքն պտղի , հոգեքաժին , պատկըքամ ,
մոմագին , նաև մասնաւոր տուրք ընդհանուր ազգի վրայ
դրուած , որք մեր կարծածէն աւելի մեծ գումար կարեն
կազմել : Երրորդ աղբիւր ուսումնարանաց հաստատու-

Թեան կրնան ըլլալ այլևայլ մենաստաններու կալուածներ, որոց կրօնաւորները կարելի է այլ մենաստան ուղարկել և անոնց եկամուտը և շէնքը դպրոցաց ընծայել: **Չորրորդ աղբիւր** կրնայ ըլլալ ուսումնարանաց վերաբերեալ գրոց տպումը և վաճառումը, զորս **Ազգային կրթութեան վարչութիւնը** կրնայ տալ և վաճառել: **Հինգերորդ՝ ազգային կրթութիւնը**, եթէ կրօնական, եթէ քաղաքական, ամեն տեղ միաձեւ ըլլալու համար, որոց օգուտներն ամբաւ են, հարկ է որ գիտնոց ժողով մը կազմուի կղերէ և աշխարհականէ, որոց գործն ըլլալու է բոլոր ուսումնարանները վարել, վարժապետ սլատարան տել և դասադիրք մատակարարել: **Սյապէս ալ պէտք է նաև ելումտից ժողով մը**, նոյնպէս խառն կազմել, որոց գործն ըլլալու է ամեն եկեղեցեաց, վանաց, ուխտատեղեաց, առաջնորդաց եւ վանական կալուածոց արդիւնքը մէկ գանձարանի մէջ հաւաքել և անկէ կղերի եւ ուսումնարանաց ծախքը հոգալ: **Վեցերորդ՝ մեր ազգի օրիորդաց մէջ ազգային կրօնն ու կրթութիւնը** ապահով եղանակաւ մշակելու, մանաւանդ մեր որբերը, այրիները, զառամեալները և հիւանդները խնամելու համար վայելուչ է բարեպաշտ և ուսեալ կնիկներէ հաւատաւորաց ուխտեր հաստատել **Թիւրքաստանի մէջ Թիֆլիզու Հայ կուսանաց նման**, և ի ստիպել հարկին, անոնցմէ քանի մի անձինք ալ հրաւիրել, որ գան ու **Թիւրքաստանի մէջ ալ կուսանաց կրօնը հաստատեն**:

Եօթներորդ՝ Երուսաղէմի, Արմաշու, Մշու Ս. Կարապետի եւ այլ վանքեր վարդապետարանի կամ կղերանոցի փոխարկել, եւ յաւիտենական նզովքով արգիլել

որ սակէ ետքը , առանց աստուածարանութիւն , գրաւ-
կանութիւն եւ գիտութիւնք ուսանելոյ ոչ որ ոչ քահա-
նայ ձեռնադրուի , ոչ վարդապետ : Ութերորդ՝ նորահաս
գիտուն վարդապետներէ քարոզչաց միաբանութիւն մը
հաստատել ոչ միայն մեր բնիկ ժողովուրդը խնամելոյ ,
այլ եւ Եզդաց , Նասրանեաց եւ նմանեաց Հայաստա-
նեայց Ս. եկեղեցւոյ հաւատքը քարոզելոյ եւ Քրիստոսի
Թագաւորութիւնը ընդարձակելոյ համար :

Դաշանց Թուղթի քննութիւնը կնքելով՝ կհրաւիրեմք
Պալեան Ս.միրայի վաստարանները , որ Պետրոս Առա-
քելոյ Հոռոմ նահատակուելուն եւ Իտողիա եղած սուտ
Դաստառակաց վրայ գիտցածնին գրեն որպէս զի մեր
ալ պատասխանը լսեն :

